

Előítéletek

A fejezet célja, hogy egy tágabbi elméleti keretben szemléltesse az előítéletekről szóló szakirodalmat, rámutatva arra, hogy ahogyan másokról gondolkodunk, valójában minket jellemez.

Bármilyen csoportközi jelenség sikeres megértéséhez és kezeléséhez – mint az előítéletek, az integráció, az asszimiláció vagy a kirekesztés – minden az adott jelenségben érdekelt csoporttal foglalkozni kell. Csoportközi jelenségnek tekinthetjük azt, amikor egy vagy több ember egy csoport tagjaként cselekszik. Ha így tesz, többé-kevésbé markánsan más csoportokkal szemben határozza meg magát. Miért? Mert van két, egymásra kölcsönösen ható oldal. A fent említett csoportközi jelenségek tehát kölcsönösségi viszonyok, vagy épp nem-viszonyok.

A csoportközi jelenségek egy része egy többség és egy kisebbség közötti viszony eredménye. Ma már a szakirodalom nem a csoporttagok száma alapján határozza meg a többség és a kisebbség viszonyát, hanem hatalmi pozíciójuk szerint (Parillo, 2005; Myers 2007, Feagin and Feagin 2003). Akinek nagyobb hatalma van saját valóságfelfogásának elismertetésében (de a viszony meghatározásában is), az a többség vagy domináns csoport, akinek kevesebb, az a kisebbség vagy alárendelt csoport. Ugyanakkor a csoportközi viszonyok, így a kisebbség-többség viszonyok változhatnak és változnak is. Naivitás lenne azt állítani, hogy a különböző formális és informális társadalmi beavatkozások önmagukban elegendő hatótényezők lennének a változás előidézéséhez. Véleményem szerint nem a „jó akarás” mértéke és minősége határozza meg a változást, hanem az a szélesebb, gazdasági folyamatok által meghatározott környezet, társadalompolitikai irányvonal, amelyben létrejön. Ez ad teret, lehetőséget a változásnak.

A csoportok közötti határok átjárhatatlanok, amennyiben a két csoport tagjai nem kommunikálnak egymással, nincs köztük kapcsolat, nincsenek közös céljaik, közös tereik. A változás lehetősége ebben az esetben minimális. Sőt, az is megtörténhet, hogy a két csoport közötti (pszichológiai és gyakran fizikai) határ olyannyira erőssé és zárttá válik, hogy a két csoport egymástól izoláltan él, egymástól függetlenül formálja saját tudását és normáit. Ilyenkor az alacsony társadalmi hatalommal rendelkező kisebbségek belső kohéziója megerősödik, a tagok egymástól függenek, egymást segítik, hogy megküzdhesse a nehézségekkel. Ezzel szemben, amikor a két csoport pszichológiai határai átjárhatóbbak és elhomályosulnak, nagyobb az esély egy pozitív változás elindítására: az előítéletek csökkentésére, az integrációra, a befogadásra.

A következőkben szeretném bemutatni az előítéletek pszichológiai elméleteit, a célcsoportokra vonatkozó előítéletek sajátosságait és az előítéletek csökkentésére vonatkozó elméleti kereteket.

1. Sztereotípa és előítélet

A sztereotípa fogalma (a görög στερεός – *tömör* – és a τυπος – *nyomat* – szavakból) tipográfiai eredetű. Azt a többször használható papírmásé sablont nevezték így, amelyre a megolvasztott ólmot öntötték, és amelynek jellegzetessége, hogy tartós, szilárd, és újrahasználható volt. A fogalmat egy újságíró, Walter Lippmann (1922) vezette be a társadalomtudományokba. Szerinte a valóság megismerése nem közvetlenül, hanem a valóságról alkotott mentális képeinken keresztül történik, amelyekre a szerző szerint nagy hatást gyakorol az akkortájt modern tömegkommunikáció. Lippman szerint a sztereotípiák alapvető elemei egy csoport kultúrájának, a csoporttagok elsajátítják azokat és rajtuk keresztül értelmezik a valóságot. Mivel kulturálisan lehorgonyozottak, nehezen változtatható, értékelített vélemények halmozáról beszélünk, melyek tárgya egy adott csoport és annak tagjai. A sztereotípiák funkciója, hogy a kultúra és a társadalmi szerveződések különböző formáinak megőrzésén keresztül stabilizálják az egyén társadalmi helyzetét. A sztereotípiák akkor válnak társadalmivá, ha a társadalmi csoportok tagjai között sokan osztják ezeket a véleményeket egy másik csoportról.

A sztereotípa összefonódik az előítélettel, kognitív, gondolati magját képezi. Az előítélet meghatározása többféle lehet, annak legáltalánosabb formája a szó szerinti értelemben vett „elő-ítélet”, azaz a tapasztalást megelőző vagy empirikus adatok hiányára épülő, így többé-kevésbé hibás értékítélet. Az előítélet legspecifikusabb meghatározása egy adott társadalmi csoport tagjainak jogtalanul kedvezőtlen megítélése. Sztereotípiáink és előítéleteink erősen befolyásolják azt, ahogyan másokat megismerünk. Azoknak a mechanizmusoknak a feltárása, amelyek létrehozzák ezeket a tudásformákat, segít azok lehetséges megváltoz(tat)ásában, vagy azok mechanikus, nem tudatos használatának elkerülésében.

2. Sztereotípa- és előítélet-elméletek

Mazzara szerint a legjobban elterjedt előítélet-elméleteket két dimenzió mentén lehet kategorizálni, amelyek ugyanakkor egymással integrálható megközelítések (Mazzara, 1997). A magyarázatok vagy *hétköznapi* folyamatként, vagy *kivételesként* kezelik az előítéletek létrejöttét. Vannak, akik számára az előítéletek és a sztereotípiák az élet természetes menetéhez tartozó folyamatokra épülnek, mindig is léteztek, megnyilvánulásaik folyamatosak, és nem tehetünk mást, minthogy elfogadjuk az elkerülhetetlent. Ezzel szemben vannak olyan elméletek, melyek szerint történelmi, politikai és gazdasági helyzetek határozzák meg a létrejöttüket valamint a megnyilvánulásukat, ezért kivételesek, és így kontrollálhatók. A másik dimenzió az *egyéni* vagy *társadalmi* folyamatként definiált előítélet. Az egyik oldalon azokat a magyarázatokat találjuk, amelyek az egyénre helyezik a hangsúlyt, az egyéni, intrapszichikus működésben keresik az előítélet kialakulását, a másik oldalon azok a magyarázatok helyezkednek el, amelyek az emberek közötti interakciókból, a csoportok közötti konfliktusokból, egészen a politikai és gazdasági nyomásra visszavezetve magyarázzák az előítéleteket.

Egy másik felosztásban Erős (2007) *normatív* és *leíró* jellegű elméleteket különböztet meg. Az inkább korábban megjelenő *normatív megközelítések* értéktelítettek (Adorno et al.; 1950; Allport, 1954): képviselőik szerint csakis a negatív előítéletekkel kell foglalkozni, mert azok társadalmi szempontból relevánsak, a mindennapi életet befolyásolják, és debilizáló hatásuk van a kisebbségekre. E megközelítések számára az előítéletek nem önmagukban létező kognitív folyamatok eredményei, hanem kontextuálisan behatárolhatóak, az egyéneket körülvevő családi környezetben, társadalmi vagy történelmi dinamikában találhatóak motivációs és kognitív gyökereik. Az előítéletek nem pusztán ártatlan gondolati sémák, kifejezésre jutásuk társadalmi lehetőségektől és politikai irányvonalaktól függ. Azokban a társadalmakban, amelyek formálisan és informálisan is szabályozzák, valamint elítélik, az előítéleteség sokkal kevésbé jelenik meg viselkedési megnyilvánulások szintjén, mint azokban a társadalmakban, amelyekben ez nem történik meg, sőt esetenként éppen ellenkezőleg, politikai és kommunikációs síkokon legalizálják az előítéletes gondolkodást. Ha ezt a szélesebb kontextus lehetővé teszi, az előítélet viselkedési formákban fog megjelenni. Allport (1954) öt, egymásra épülő viselkedési szintjét különbözteti meg az előítéleteknek: először a szóbeli előítéleteség jelenik meg a hétköznapiakban, melyet az előítélettel sújtott csoport elkerülésének viselkedéses szintje követ, majd a hátrányos megkülönböztetés, szegregáció szintje, a fizikai agresszió és végül az üldöztetés, népiptás.

Erős (2007) rendszerében a normatív elméletekkel szemben a *leíró elméletek* a kognitív működés eredményeinek tekintik az előítéleteket, hiszen bármiről alkothatunk pozitív vagy negatívítéletet, mielőtt tudnánk róla (Tajfel kísérleti munkáit lásd Tajfel, 1981; Sherif et al. 1961; Festinger, 1954; Sidanius, 1999; Rokeach, 1960). A leíró megközelítések számára az előítélet gondolati és viselkedéses megnyilvánulása közötti viszony nem közvetlen ok-okozati összefüggésként értelmezendő, mivel bár az előítéletek folyamatosan jelen vannak, a környezeti, kulturális, társadalmi tendenciák határozzák meg azok társadalmi szinten való megjelenését. Az előítélet-elméletek kétféle rendszerezése részleges átfedést mutat, Erős normatív és leíró elméleteket megkülönböztető rendszerre megfelel Mazzara „hétköznapi” és „kivételes” kategóriáinak. A következőkben a legismertebb elméletek fogalmi keretei kerülnek bemutatásra.

2.1. A sztereotípiák és előítéletek intrapszichikus magyarázatai

Ahogy láttuk Mazzara csoportosításában (1997), vannak olyan elméletek, amelyek szerint az egyéni mechanizmusok szabályozzák másokkal való kapcsolatainkat. Ezek egyike Adorno elmélete, mely szerint az előítélet egy bizonyos személyiségtípus, a tekintélyelvű vagy autoriter személyiség megnyilvánulása,

amelyet ugyanakkor a társadalmi, társas folyamatok és a családi szocializáció és nevelés is formál (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson és Sandford, 1950). Vizsgálataikban azt találták, hogy vannak olyan egyének, akik minden kisebbséggel szemben előítéletesek, ezeket nevezték el tekintélyelvű személyiségeknek. A tekintélyelvűség, mint személyiségjellemző mérésére az ún. F-skálát (fasizmus skálát) dolgozták ki. A tekintélyelvű személyiség „gondolkodásmódja merev, értékrendszere konvencionális, nem tűri a gyengeséget (sem magában, sem másokban), híve a megtorlásnak, nagymértékben gyanakvó, szokatlanul erős tiszteletet táplál mindenfajta tekintéllyel szemben” (in Aronson, 1994, 284. o.). Az ilyen emberek szocializációjában közös, hogy szüleik szeretetmegvonást alkalmaztak ahhoz, hogy gyermekeiket engedelmességre neveljék, függő viszonyban voltak szüleikkel, miközben félték tőlük, tudattalanul ellenséges érzelmeket tápláltak irántuk (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson és Sandford, 1950).

Adornoék megközelítése pszichoanalitikus irányzatú, az előítéleteket a tudattalan működésével magyarázza. Ennek egy mérsékelt változata Rokeach kognitív stílusok elmélete. Rokeach strukturális megközelítése továbbra is intrapszichikus szinten magyarázza az előítéleteket, ugyanakkor kognitív, azaz információ-feldolgozási és nem pszichoanalitikus perspektívából teszi azt. Az elmélet szerint nem a tartalom (előítéletek, sztereotípiák, vallásos, ideológiai, politikai hiedelemrendszerek) mentén kell különbséget tenni, hanem abban, hogy hogyan bánunk ezekkel a tartalmakkal, hogyan dolgozzuk fel mentálisan ezeket a hiedelemrendszereket. Azok, akik differenciálják és rugalmasan kezelik a különböző hiedelemrendszereket, *nyílt gondolkodásúak*, azok, akik mereven és dogmatikusan teszik mindezt, azok *zárt gondolkodásúak*. A zárt gondolkodású emberek ideológiai, vallásos, politikai orientációtól függetlenül jobban hajlanak az előítéletes gondolkodásra.

A kognitív pszichológia és kognitív szociálpszichológia (social cognition) egyik alapvető kutatási témája az előítélet, ezek a kognitív megközelítések a külső világból beérkező ingerek feldolgozásával és a tudás folyamataival magyarázzák az előítéleteket. Ennek a kognitív áramlatnak egyik kiemelkedő alakja Allport. Allportot követően a *Social Cognition* irányzata próbált kognitív magyarázatot adni az előítéletekességre, eszerint az előítélet az agyi működés egy normális modalitása, az ember hajlamos arra, hogy a megismerés folyamatában (még ha elfogultságból is) hibákat vétsen.

Általában véve a kognitív megközelítés alapelve, hogy kognitív működésünk elsődleges szükséglete a beérkező információk csökkentése és leegyszerűsítése, ehhez a legmegfelelőbb eszközünk homogén halmazokba zárni, azaz kategóriákba rendszerezni a beérkező információkat. A kategóriákon keresztüli egyszerűsítést mind a fizikai, mind a társadalmi tárgyak világára alkalmazhatjuk. A társadalmi valóságban, a kategóriákba való besorolás azt eredményezi, hogy másokat az adott kontextusban megjelenő domináns társadalmi szükségleteket szolgáló kritériumok mentén kategorizálunk, a kategóriákról ítéletet alkotunk, és így az egyes egyéneket felruházunk az adott kategóriára vonatkoztatott tulajdonságokkal. Általában az alapvető tulajdonságok birtoklása szükséges és elégséges feltétele az adott kategóriába való besorolásnak, így azokat minden csoportagnak birtokolnia kell, míg bármilyen más tulajdonság, amely a kategória meghatározásában nem szerepel, irrelevánssá válik. A sztereotípiáknál és az előítéleteknél az általában társadalmi vagy kulturális hovatartozást jelölő kategóriák alaptulajdonságai kibővülnek más, leginkább pszichológiai, morális tulajdonságokkal, diszpozíciókkal, személyiségbeli jellemvonásokkal. Ezek összefonódnak az előbbiekkal, a csoport meghatározásának elemi részévé válnak. Így akik előítéletesen gondolkodnak, az objektív és a szubjektív meghatározás között egy önkényes megfeleltetést hoznak létre. Egy adott tulajdonság annál inkább egy téves sztereotípiára elemi része lesz, minél inkább eltér az egyének csoportosításának eredeti okától.

Amikor találkozunk másokkal, szükségünk van arra, hogy mihamarabb tulajdonságokkal ruházzuk fel őket vagy megjósoljuk viselkedésüket. Ez egy természetes és elkerülhetetlen pszichológiai folyamat, melyben sztereotípiáink és előítéleteink fontos szerepet játszanak, hiszen ahhoz, hogy tudjuk, egy adott emberrel folytatott interakciónk esetleg terméketlen, vagy akár káros vagy veszélyes is lehet számunkra, sok időt kellene vele eltöltenünk, ami nem biztos, hogy megéri. Ezért egy következtetési folyamatot alkalmazunk, ami összességében egy többé-kevésbé hatékony tájékozódási eszköz, segíti a választásainkat és interakcióinkat. Kapcsolati rendszerünk egésze ezen alapszik, azokkal az emberekkel lépünk kapcsolatba, akiket e következtetési rendszerünkön keresztül kiválasztunk. Ennek a folyamatnak mindennapi használata előre jelzi a személyes és viselkedéses jellegzetességeket, kezdve bizonyos szubjektív típusú tulajdonságok megfigyelésével, ezt a folyamatot segítik sztereotípiáink és előítéleteink, ugyanakkor használatukkal önkényesen összekötünk objektív társadalmi kategóriákat személyes tulajdonságokkal.

Az előítéletek kognitív megközelítéseinek egy másik ága a kategóriákban való gondolkodásról az észlelés folyamatára helyezi a hangsúlyt. Az észlelési elméletek között is két paradigma van, a benyomás formálásának elméletei (Hamilton, 1981, Gibson, 1979; Zebrowitz, 1996) és az akcentuációs elméletek (Ford és Stangor, 1992; Turner, 1987). A benyomás formálásának két észlelési elmélete a látszatkorreláció (Hamilton, 1981) és a társas észlelés ökológiai megközelítése (Gibson, 1979). Mindkettő a stigma fogalmának megértéséhez járul hozzá. A látszatkorreláció elmélete szerint a kisebbségi csoport tulajdonságai és nagysága közti kapcsolat hibás észlelése miatt tulajdonítunk negatív vonásokat a csoportnak. Azaz, mivel mindkettő alacsony számban fordul elő, a kisebbségi csoportok és a negatív viselkedések is különösen jól megkülönböztethetők és ezért (tévesen) összekapcsolódnak. A társas észlelés ökológiai megközelítése szerint (Gibson, 1979) egy ember bizonyos tulajdonságai – arcvonások, mozgás, a hang minősége, stb. – hasznos és valamennyire pontos információval szolgálnak a személy pszichológiai tulajdonságairól. Ezek a fizikai vonások az észlelő számára az észlelt személy funkcionális vagy cselekvési lehetőségei – Gibson szavával élve *affordanciái*. Gibson szerint ezek felismeréséhez nem szükségesek magas szintű kognitív következtetések, hanem már az észlelés folyamatában megjelennek, mivel a korábbi percepció során észlelt invariáns tulajdonságok segítik az aktuális észlelés folyamatát. Így például egy „gyermeki arcot” naivnak és vonzóknak ítélünk meg. Az ökológiai megközelítés szerint tehát az előítéletek alapját a valóságnak megfelelő szociális információk adják, melyek azonban túlhangsúlyozottá és túláltalánosítottá válnak.

A benyomáselméletek másik paradigmája szerint a különböző csoportok jellegzetességeiben és viselkedéseiben észlelt különbségeket kognitív elfogultságból fakadóan felnagyítjuk (Ford és Stangor, 1992; Turner, 1987). Ezek az elméletek nem az előítélet létrejöttét, hanem fennmaradását és társadalmi funkcionalitását magyarázzák, mivel az emberek a csoportok közti különbségeket próbálják tartalommal telíteni. A saját csoport iránti elfogultság azért marad fent, mert így próbáljuk a saját csoport és a másik csoport közötti különbségeket kihangsúlyozni. A túláltalánosító sztereotípiákat is azért alkalmazzuk, hogy alátámasszuk ezeket a kategorizációkat, ezért a csoportokról elfogult (biased) módon keresünk információt (Trope és Thompson, 1999), emlékezünk (Fyock és Stangor, 1994) vagy magyarázunk velük kapcsolatban okozati viszonyokat (Hewstone, 1988).

Az észlelési elméletek szerint, tehát a tárgyakat és az embereket is úgy észleljük, hogy a valóságosnál sokkal nagyobb hasonlóságot feltételezünk a kategórián belül és sokkal nagyobb különbséget a kategóriák között.

2.2. A sztereotípiák és előítéletek társas-társadalmi magyarázatai

Ezzel szemben más szociálpszichológiai és szociokulturális perspektívák (Tajfel, 1981; Brown, 2010; Turner et al., 1987) szerint a kognitív megközelítéseknek, az előítéletek egyéni szinten történő magyarázatának alapvető korlátai vannak. Az egyik ilyen, hogy alábecsülik a társadalmi kontextus hatását az egyén előítéleteinek kialakulására. Egy másik korlát, hogy nem magyarázzák az előítélet társadalmi konszenzusát, azt, hogy hogyan lehetséges, hogy egy adott csoport összes tagja előítéletes egy másik csoporttal szemben. Végül pedig nem veszik figyelembe azt, hogy adott csoportokkal szembeni előítéletek adott történelmi periódusokban, adott események hatására felerősödnek, más periódusokban pedig csökkennek.

A sztereotípiák és előítéletek ebben a kontextualizált keretben nem az egyén mentális működésének hibái, hanem kollektív módon működő torzult értékítéletek, ugyanakkor a csoport számára funkcionálisak. Ezen elméleti keret szerint nem lehet megmagyarázni az előítéleteket anélkül, hogy figyelembe ne vennénk gazdasági, történelmi, társadalmi és kulturális beágyazottságukat.

Társadalmi kategóriák és szociális identitás

A szociális identitás elmélete szerint (Tajfel, 1981; Tajfel és Turner, 1979; Breakwell, 1992) az egyének célja, hogy hovatartozásuk (társadalmi kategóriák és csoportok) pozitívan járjon hozzá identitásukhoz. Szociális identitásunk tudatos és felvállalt hovatartozásunk, valamint ezzel a hovatartozással együtt járó érzelmi színezet és értékrendszer. Az elmélet a kategorizáció kognitív folyamatának természetességéből indul ki, amelyben kategóriákat és folytonos változókat próbálunk egymásnak megfeleltetni. Teszünk ezt úgy, hogy a folytonos változó mentén szisztematikus hibát vétünk, az egyazon kategóriába tartozó ingerek közti hasonlóságot és a kategóriák közti különbséget is növeljük. Tesszük ezt nem csupán a kevésbé behatárolható szociális ingerekkel (emberekkel, csoportokkal, ideákkal, eseményekkel), ha-

nem már a fizikai ingerek érzékelése során is (Tajfel kísérleteiben különböző hosszúságú vonalakat vagy különböző átmérőjű pénzérméket használt ingerként).

Az elmélet szerint minden viselkedésünk ábrázolható egy kontinuumon, melynek két végpontja a tisztán interperszonális és a tisztán csoportközi viselkedés, ezek azonban a valóságban nagyon ritkán fordulnak elő. Ez azt implikálja, hogy akár egymagunk vagyunk, akár társas helyzetben, csoporttagságaink többé-kevésbé befolyásolják gondolatainkat, érzelmeinket és viselkedésünket.

A minimális csoportparadigma-kísérletekben Tajfel (Tajfel, 1981; Tajfel és Turner, 1979) azt vizsgálta, hogy melyek a csoporttagként való gondolkodás minimális feltételei. A kísérletben pénzt kellett elosztani két ember között, akikről a kísérleti alanyok semmit se tudtak, csak azt, hogy a két ismeretlen két különböző, valamilyen minimális kritérium alapján meghatározott két csoportba tartozik (Klee-t vagy Kandinszkij-t preferálók, az egy lapra rajzolt pontok számát túl- vagy alulbecsülők, vagy egyszerűen A és B csoportba tartozók), az egyik a kísérleti alannyal azonos csoportba, a másik a másik csoportba. A pénzelosztási lehetőségek úgy jelentek meg egy mátrixban, hogy a kísérleti személy négy stratégia mentén választhatott. A *tisztességes döntésnél* a két ismeretlen ember ugyanannyi pénzt vitt haza. A *maximális haszonnál* a két ember által közösen hazavitt összeg több volt, mint a többi választásnál. A *saját csoport maximális haszna* stratégiánál az az ember, aki a kísérleti személy saját csoportjába tartozott, e választás mentén vitte haza a legtöbb pénzt; és végül a *maximális különbség* stratégiájánál, a saját csoportba tartozónak és a másik csoportba tartozónak felajánlott pénzmennyiségek között ennél a választásnál volt a legnagyobb a különbség a saját csoportba tartozó hasznára. A kísérlet megdöbbentő eredménye az volt, hogy a kísérleti személyek elég nagy számban preferálták – minimális csoportosítási feltételek mellett – a két csoport közti maximális különbség stratégiáját. Csoporttagként viselkedtek egy olyan helyzetben, melyben semmilyen saját hasznuk ebből nem származott, hiszen törekedtek, hogy bár a saját csoport nyereségével, de a pénzbeli különbség maximális legyen a két csoport között. A csoportokról semmit nem tudtak, sőt a csoport alapfeltételei (interakció a tagok között, közös múlt, sors vagy jövő, csoportdinamika) nem is léteztek.

A konfliktus és az összehasonlítás feltételei

A sztereotípiák és az előítéletek az emberek közötti konfliktusok eszközei lehetnek. Az egyik elmélet a realiztikus konfliktus elmélete (Sherif, 1966), mely szerint az emberek, és leginkább a csoportok közötti konfliktus annál nagyobb, minél kevésbé egyeztethetők össze a különböző csoportok céljai. Érdekkonfliktusnak nevezzük az olyan konfliktusokat, amikor egyének vagy csoportok céljai, pl. fontosnak vélt és nem mindenki számára elégséges erőforrások kisajátítása, egymással ellentétesek. Minél nagyobb a csoportok közötti versengés, annál nagyobb a saját csoport favorizálása, és annál negatívabb a másik csoportról kialakított kép. Így azoknál a populációknál, amelyeknél történelmi és geopolitikai okokból anyagi javakért különböző csoportok versengenek, a csoportokról alkotott sztereotípiák és az előítéletek erősebbek valamint értékeltettebbek.

Ugyanakkor nemcsak az érdekkonfliktus, hanem az észlelt társadalmi viszonyrendszer is meghatározó a személyközi és a csoportközi konfliktusokban. Festinger interperszonális szinten alkalmazott relatív depriváció és társas összehasonlítás fogalmát Tajfel a csoportok közötti kapcsolatokra is rávetíti. Festinger szerint (1954) ha nincsenek objektív kritériumok, amelyek mentén felmérhetjük saját magunkat (képességeinket, lehetőségeinket, aktuális élethelyzetünket), akkor régi önmagunkkal, egy számunkra ideális, elképzelt helyzettel vagy másokkal fogjuk összehasonlítani jelenlegi helyzetünket. Minél rosszabbul érezzük magunkat jelenlegi helyzetünk miatt, annál súlyosabb konfliktusba kerülhetünk nemcsak a számunkra ellenfelet jelentő csoporttal, hanem a bűnbaképzés folyamatán keresztül a saját csoportunknál „gyengébb”, alárendeltebb csoportokkal is, mint pl. különböző kisebbségekkel. Tajfel szerint (1981) vannak olyan csoportközi konfliktusok és versengő viszonyok, amelyeket nem feltétlenül egy érdekkonfliktus generál. Ezek a csoportközi viszonyok azért aktiválódnak, hogy a csoporttagok önképüket pozitívan éljék meg. Amikor egy csoport tagjai versengeni kezdenek egy másik csoporttal, gyakran nem a szűkös erőforrások miatt kerülnek érdekkonfliktusba, hanem a szociális versengés folyamatában a csoport tagjai által fenntartott önkép miatt teszik ezt. A szociális versengés folyamata általában hasonló státuszú és kevésbé differenciált csoportok között megy végbe, azzal a céllal, hogy tagjaik tagságukon keresztül identitásukat pozitívan és a másik csoporttól megkülönböztettként éljék meg.

Az identitás mint szemüveg – más csoportokhoz való funkcionális viszonyulás

Végül konstruktivista megközelítésből (Jovchelovitch, 1996; Wagner, 1998) minden dologról, emberről, csoportokról alkotott tudásunk összefonódik azzal, amit a dolog, ember, csoport iránt érzünk. Érzelmünk irányítja, befolyásolja azt, hogy mit építünk be a már meglévő tudásunkba, és mindezt hogyan ágyazzuk be egy számunkra koherens keretbe. Tudásunk és identitásunk kölcsönösen befolyásolja egymást. Az, ahogy értelmezzük a világunkat, vagy egyáltalán, hogy mit tudunk a világunkban létező jelenségekről, folyamatokról, identitásunkról ad képet. Identitásunk ebből a szempontból olyan, mint egy szemüveg, azon keresztül látjuk a láthatót, értelmezzük a dolgokat, másokat, a csoportokat. Miért? Mert tudásunkat egy közös, társas térben hozzuk létre, alkotjuk meg és alkotjuk újra. Ebben a térben pedig különböző közösségek léteznek, és mindenki tartozik valahova. Ezekben a közös terekben a tudást a kommunikáció révén hozzuk létre. Egymással, akár virtuálisan is, de egymással dialógusban, egymással vitázva, egymást kiegészítve alkotjuk meg, azzal a céllal, hogy konszenzuálisan, hasonlóan lássuk azt, amiről beszélünk. Tehát ez a társas tér kommunikációs síkok sokasága, amelyeknek részesei lehetünk. Ide tartoznak a személyes vagy csoportos interakciók, a képzés és oktatás, a mozi, a színház, az internet, és minden olyan felület, ahol tartalmak, tudások kerülnek közlésre és befogadásra. Itt fontos még az identitás és a kommunikáció közötti viszonyra is kitérni. Nyilván azokkal kommunikálunk leginkább, akik közel állnak hozzánk, akikkel egy csoportba tartozunk, legyen ez egy ország, egy baráti közösség, egy politikai hozzáállás, vagy akár egy szakmai közeg.

Ebben a keretben az előítélet is tudás, egy érzelmileg túltelített tudás másokról. Hatni rá nehéz. Ezekről a másokról szóló új információkkal módosítani ezt a tudást szinte lehetetlen. Bár nyilvánvalóan függ az előítélet fokától, az érzelmi viszonyulás a tudás tárgyához blokkolja a már meglévő tudással inkoherens elemek befogadását. Minél előítéletesebb valaki, annál inkább keresni fogja azok társaságát, akik hozzá hasonlóan gondolkoznak. Így az előítéletes személy előítélettel árnyalt szemüvegén keresztül keresi majd nemcsak mások, hanem önmaga meghatározását is. Sőt, ha valaki olyan csoportba tartozik, amelyik előítéletes és számára fontos (akár más miatt is), ez a hovatartozás, magáévá teszi a csoport előítéletes nézeteit is.

Ebből a megközelítésből tehát az előítéletek és a sztereotípiák nem a kognitív rendszer sajátosságai, hanem olyan sajátos pszichológiai folyamatok, amelyek az egyén és társadalmi kontextusa közti kapcsolat által aktiválódnak, továbbá a saját csoport és a másik csoport között feszültséget eredményeznek. Az identitás konstrukciója, jelentéssel telítése így nem egy önálló munka eredménye, melyben az egyén felméri és kielemezi önmaga objektív lételemeit, hanem egy folytonos társas, társadalmi összehasonlítás folyamatába ágyazódik, amely során az egyén megtanulja önmagát másokhoz viszonyítva értelmezni, értékelni. Ezekre a másokra gyakran nem mint egyénekre, hanem mint társadalmi kategóriák tagjaira tekint. Így a társadalmi valóságról, kategóriákról és csoportokra felosztott valóságról való tudás nemcsak mások, hanem önképünk értelmezésére, értékelésére is szolgál.

3. Az előítéletek jelenségei

3.1. Nyílt és burkolt előítéletek

Az elmúlt évtizedekben, a szociálpszichológiai szakirodalomban nagy hangsúly került az előítéletek új formáira, a másik csoportról alkotott előítéletek közvetett vagy kevésbé evidens megnyilvánulásaira. Az ilyen burkolt, puha előítéletek képesek fennmaradni, sőt terjedni a ma már a nyugati társadalmakban egyre diffúzabb, az előítéletek bármilyen formáját elítélő társadalmi normatívák ellenére is (Pettigrew és Meertens, 1995). Így a „régis”, nyílt előítéletek mellett olyan elméleti fogalmak is születtek, amelyek ezeket az árnyaltabb, burkoltabb előítéleteket közvetítik: modern rasszizmus (McConahay, 1986; Akrami, Ekehammar és Araya, 2000), modern szexizmus (Benokraitis és Feagin, 1986), averzív rasszizmus (Gaertner és Dovidio, 1986), burkolt előítélet (Pettigrew és Meertens, 1995) és szimbolikus rasszizmus (Sears, 1988). Az elméleti keretek megteremtésével párhuzamosan módszertani fejlesztések is születtek, amelyekkel a különböző típusú előítéletek mérhetőek. E módszertani eszközök többé-kevésbé képesek kikerülni a válaszadók szándékos kontrollját, és így azt, hogy a társadalmi megfelelés iránti vágy befolyásolja válaszaikat (Maas, Castelli, Arcuri, 2000). A tradicionális kérdőívektől a fiziológiai mutatók változásának méréséig (pl.: bőrellenállás), ezeknek a különböző módszereknek nagy sikere lett, mivel

képesek a strukturált önbeszámoló módszerek érdemeit (alacsony intruzivitás, magas költséghatékony-ság) összefonni a jelenségek reprezentációjának és mérésének rafináltabb és összetettebb szintjével. Ezek között az eszközök között található például a több nyelvre lefordított és több országban is bemért nyílt és burkolt előítélet kérdőív (Pettigrew és Meertens, 1995; Hamberger és Hewstone, 1997; Pedersen és Walker, 1997; Rueda és Navas, 1996; Vala, Brito és Lopes, 1999). Ezzel a kérdőívvel (20 item) könnyen mérhető a két előítélet-forma: a jobban kontrollálható és társadalmilag nem kívánatos nyílt előítéletesség és a sokkal burkoltabb, kevésbé tudatos és mélyebben gyökerező, kontrollálható előítéletesség. A szerzők szerint a **nyílt előítéletesség** két részre osztható: az előítélettel terhelt csoport tagjaival szemben *észlelt fenyegetettség* és a tagokkal kapcsolatos bármilyen formájú *intimitás visszautasítása*. A **burkolt előítéletesség** három részre osztható: a saját csoport *tradícióinak és értékeinek védelme*, a saját csoport és a másik csoport közti *különbségek szélsőséges elűzése*, illetve a másik csoporttal kapcsolatos lehetséges *pozitív érzelmek teljes elnyomása*.

3.2. Bűnbakképzés

Különböző kutatásokban kimutatták, hogy a frusztráció előítéletet szül (Dollard, Miller & al., 1939). Azok az emberek, akik elégedetlenek, saját helyzetüket negatívan értékelik, vagy úgy érzik, hogy abban negatív változások következtek be, frusztráltságukat gyakran más csoportokra vetítik ki (Miller és Bugelski, 1948). Ez a feltevés még jobban megállja a helyét, ha az adott személy úgy érzi, nem tud semmit tenni az átélt helyzet megváltoztatásáért. Azaz nincs lehetősége a változtatásra, nincsenek kognitív alternatívái (nem tudja elképzelni, hogy lehetne másképpen is) vagy képtelen motiváltan cselekedni (Tajfel, 1981). Ilyenkor ezek az emberek gyakran élnek a bűnbakképzés stratégiájával. A bűnbakképzés az, amikor egy gyenge vagy ártatlan személyt vagy csoportot okolnak azért, ami velük történik. A szó etimológiája egy zsidó hagyományra nyúlik vissza, amikor Engesztelés Napján a rabbi felolvasta a nép bűneit, miközben a kezét egy kecskebak fején tartotta. Szimbolikusan a kecskebak fejére olvasta a bűnököt, majd a kecskét a szabadba engedték.

3.3. Kognitív torzulások

A sztereotípiák egyik jellegzetessége a merevségük, és időbeni állandóságuk, ami azt eredményezi, hogy nehezen változtathatók. Ez a tulajdonságuk gátolja az előítéletek csökkentését és a csoportok közötti viszonyok konfliktusmentesítését. Ez a merevség a sztereotípiák újratermelődésének képességéből ered, ami egyrészt a mentális folyamatokban, másrészt a társadalmi kommunikáció dinamikájában érhető utol. A sztereotípiák kognitív funkciója, hogy egy értelmezési keretet adjanak az embereknek. Ez egy adaptív folyamat, hiszen elősegíti a gazdaságos működést, minél inkább tapasztalaton alapszik, annál inkább segíti a világban való eligazodásunkat és az ahhoz való alkalmazkodásunkat. Ugyanakkor minél dominánsabbak ezek a sémák, annál rugalmatlanabb nem domináns, alternatív válaszokat előhívni az információfeldolgozás során. Ezt a nehézséget **kognitív elfogultságnak** nevezzük (Bodenhausen & al. 1999). Egy kísérlet során fiktív elítéltek jegyzőkönyveit kellett a kísérleti alanyoknak elolvasniuk, majd dönteniük kellett arról, hogy szabadlábra helyezték-e az elítéltet. A jegyzőkönyvek fele olyan információt tartalmazott, ami „passzolt” az elkövető etnikai hovatartozásának sztereotípiájához (Carlos Ramirez – súlyos testi sértés vádja; Ashley Chamberlaine – felső osztályba tartozó – sikkasztás vádja), a másik fele nem. Amikor a bűncselekmények megfeleltek a név által aktivált sztereotípiának, az egyének mellőzték minden más információt, ami fontos lehetett volna döntésükben, és ítéleteikben is szigorúbbak voltak. A sztereotípiákat folyamatosan alkalmazzuk, többek között akkor is, amikor cselekvések magyarázatául okokat keresünk (attribúció). **Végső attribúciós hibának** (Pettigrew, 1979) nevezik azt a jelenséget, amikor egy egyén viselkedésének okát annak a csoportnak a sztereotípiája alapján ítélik meg, amelybe az adott egyén tartozik. Például, ha az emberek látnak egy fehér embert öltönyben és nyakkendőben szerda délelőtt egy parkban üldögdélni, nem gondolnak semmire, ha azonban egy kevésbé jól öltözött cigány embert látnak, semmirekellő, segélyen élő, lusta embernek titulálják.

3.4. Védekezési mechanizmusok

Míg a sztereotípiák egyik kognitív funkciója, hogy értelmezési keretet adjanak az embereknek, ami mentén könnyebb értelmezni a világot, a másik funkciója az egyének, csoportok saját önképének védelme. Ez a funkció sokkal jobban stabilizálja a kisebbségi csoportokról alkotott előítéleteket. Egy adott cso-

porttal szemben tápláltsztereotípa és előítélet funkcionális önmagunk, a saját csoportunk identitása szempontjából. A többséghez való tartozás biztonságot ad, az előítélet áldozatával bármennyire is együtt érzünk, gyakran az ilyen helyzetekben is használjuk sztereotípiáinkat, a többség védelmében olyan magyarázatokat kereshetünk, amelyekben az előítélettel, és különböző szintű viselkedéses megnyilvánulásaival sújtott személyt hibáztatjuk az őt ért atrocitásért. Lerner (1980) **az igazságos világ hipotézisének** nevezi azt a hajlamot, miszerint egy olyan világban hiszünk, amelyben egy morális egyensúly van, a bűnös elnyeri végső büntetését, mindenki rászolgál arra, amit az élettől kap, mert létezik egy olyan kozmikus erő vagy hatalom, aminek célja a morális egyensúly fenntartása. Például így sokaknak megnyugtatóbb azt hinni, hogy ha hatmillió zsidót minden látható ok nélkül lemészároltak, akkor mégiscsak kellett valamit tenniük, amivel ezt a bánásmódot kiérdemelték. Hasonló gondolkodási keret az, amikor az **áldozatot okoljuk a probléma miatt** (Ryan, 1974 in Arató 2012). Ennek a gondolkodási keretnek négy fázisa van. Először egy adott csoportnak tulajdonítjuk a beazonosított problémát, az adott csoport és más csoportok között megállapítjuk a különbségeket, a különbségek mentén beazonosítjuk a probléma okát, végül olyan társadalmi intézkedéseket hozunk létre, amelyek csakis az adott célcsoportra vonatkoznak ahelyett, hogy rendszerszintű változásokat kezdeményeznénk (Arató, 2012).

Az énkép vagy csoportkép védelmének egy másik jelensége az, amit a szociálpszichológia **önbeteljesítő jóslatnak** hív. Amikor folytonosan a saját elvárásaink szerint viselkedünk másokkal, idővel a cselekedeteik ténylegesen megfelelnek majd elvárásainknak. Például, ha egy személyről úgy gondoljuk, hogy rideg és kellemetlen, vagy extrovertált és barátságos, úgy fogunk vele interakcióba lépni, hogy a másik fél nem tehet mást, mint megfelel az elvárásoknak, úgy viselkedik, ahogy azt tőle elvárjuk. Ha viszont az etnikai kisebbségek tagjainak képességeit a többség leértékeli, akkor ezzel indokolni tudja, miért fosztja meg őket a megfelelő iskolázatási lehetőségektől, ami aztán a valós teljesítményükre is kihat. Azaz ebben a folyamatban felcseréljük az okot az okozattal.

Az önbeteljesítő jóslatot leginkább az oktatás területén vizsgálták, az oktatók, tanárok diákokkal szembeni elvárásaival kapcsolatban. Rosenthal és Jacobson (1968) kutatásaik eredményeként nevezték el **pygmalion hatásnak** azt a jelenséget, amikor a diákok teljesítményét befolyásolja a tanárok elvárása. Pygmalion egy ciprusi király volt, aki a legenda szerint egy gyönyörű női szobrot faragott, majd beleszeretett, és vágyát, hogy a szobor életre keljen, Afrodité kielégítette. A tanárok ugyanazt a teljesítményt egy olyan diáktól, akiről jó véleményük van, sokkal pozitívabban értékelik, mint egy másiktól, akiről nincs. Így az év végére azok a diákok, akikkel szemben magas elvárásaik voltak, valójában jobb eredményeket értek el, mint azok, akikkel szembeni elvárásaik alacsonyak voltak. A szerzők ezt azzal magyarázzák, hogy a tanárok máshogy bánnak a jobb diákokkal, bátorítják őket, jobban figyelnek rájuk, segítik az esetleges hiányaik kiküszöbölésében vagy tehetségük valorizálásában. A diákok észlelik ezeket az elvárásokat és ezekre reagálnak, saját elköteleződésük növelésével önbecslésük is nő, és kitűzött céljaikat is felfelé határozzák meg.

Az oktatásban kutatják ennek a folyamatnak a másik oldalát is, azaz a különböző sztereotípiák debilizáló hatását a diákokra, hallgatókra. Steele és Aronson (1995) például amerikai egyetemeken figyelte meg, hogy az európai-amerikai és afro-amerikai egyetemisták között még akkor is nagy tanulmányi különbségek vannak, ha valójában az afro-amerikai hallgatók képességei sokkal jobbak társaiknál. Ez a jelenség annak tudható be, hogy az afro-amerikai diákok attól rettegnek egy valós teljesítési helyzetben, hogy megerősítik az intellektuális alsóbbrendűséggel kapcsolatos előítéleteket. Az ettől való félelem külön megterhelést jelentett a diákok számára, és ez befolyásolta teljesítményüket. Ezt a félelmet Steele és Aronson (1995) **sztereotípa-fenyegetésnek** nevezték.

4. Az előítéletek által legjobban érintett csoportok

Ebben a paragrafusban áttekintjük az esélyegyenlőségi politikák célcsoportjaival szembeni előítélet elméleti magyarázatait, és az előítélethez köthető tipikusan célcsoport-specifikus pszichológiai jelenségeket és az esetleges kutatási eredményeket. A célcsoportokhoz való hozzáállás, az azokkal szembeni előítélet és hatásai befolyásolják bármilyen társadalmi vagy szakpolitikai intézményes beavatkozás sikerességét, mivel társadalmi szinten történő lehorgonyzásuk függ a domináns reprezentációk, képzetek, normák, attitűdök, morális kódok tartalmától. Ha ezek a programok nem számolnak az esélyegyenlősé-

gi programok fogadtatásával, ezekkel a hegemonikus képzetekkel nincsenek összefüggésbe hozva, a beavatkozások természetlen talajra érkeznék.

4.1. Nemi sztereotípiák és előítéletek

Bár a nőkkel szembeni diszkrimináció elismertté vált a modern nyugati társadalmakban, és leküzdése hivatalos politikai keretek között folyik, ezekre a társadalmakra a mai napig több szempontból is a férfidominancia jellemző, a nők és férfiak együttélési szabályai és normái inkább a férfiak érdekeit képviselik, ahogy a munkaerőpiaci lehetőségek is nekik kedveznek. Ezt jól példázzák a különböző foglalkoztatáspolitikai mutatók: a nők általában alacsonyabb foglalkoztatottsága, hasonló szakmai pozícióban alacsonyabb juttatásai, vagy a magas vezetői beosztásban lévő máig marginális szerepük.

Miközben elindultak azok a politikák, amelyek a nők esélyegyenlőségét célozzák meg leginkább a foglalkoztatásban, a mai napig e politikákat alkalmazó társadalmakban továbbra is a nők felelnek a tradicionálisan női szerepekhez köthető feladatokért, mint a gyermeknevelés, az idősebb családtagok gondozása, a háztartás ellátása, a család összetartása. Ezek a szerepkörök impliciten hatnak a nők társadalmi szerepének leértékelésére.

Bár a nyugati társadalmakban a nyílt szexizmust szabályozzák, a szexizmus burkolt és ambivalens módon jelenik meg. Ezt a jelenséget **modern szexizmusnak** nevezzük. Ilyen viselkedésformák a nemi esélyegyenlőtlenségek problémájának tagadása, vagy a nők munkaerőpiaci előmenetelének rosszallása, a nők bármilyen jellegű pozitív támogatásának morális megkérdőjelezése. A modern szexizmus többek között az oktatási, munkaerőpiaci vagy karrierépítésre vonatkozó vélemények kifejezésében jelenik meg leginkább (Szabó, 2008).

Míg a nyugati társadalmakban ez a társadalmi probléma valamennyire tudatosult, és különböző formális beavatkozások támogatják a nemek közötti esélyegyenlőséget, vannak olyan más tradíciókkal és reprezentációkkal élő társadalmak és kultúrák, melyekben a nők nyíltan és több szempontból is hátrányt szenvednek, tiltják szabadságukat, leértékelik társadalmi szerepüket, sőt e szemlélet szélsőséges érvényesítéseként akár fizikailag is bántalmazzák őket.

Ahhoz, hogy megértsük e kulturális különbségeket és a társadalmi és történelmi szempontból értelmezhető nemi szerepekhez köthető sztereotípiákat és előítéleteket, meg kell különböztetnünk a biológiai és a társadalmi nemet. Fiske és Stevens (1998) szerint „a **társadalmi nem** a férfiak és a nők közötti pszichológiai, társadalmi és kulturális eltéréseket határozza meg, azaz azt, hogy az adott társadalomban milyennek kell lennie a férfinak és a nőnek, hogyan kell viselkednie, gondolkodnia és éreznie. A társadalmi nemnek vitathatatlanul biológiai alapjai vannak, ebből következően (de ezen túlmutatóan) erőkülönbségeken alapul, komplex relációk mentén szerveződik (pl. történelmi-politikai kontextustól, kultúrától, személyes életciklustól függően) és intézményesen is működik.” (Fiske és Stevens, 1998 in Szabó 2008 7 o.).

Általában három elméletet lehet megemlíteni (Szabó, 2008), amelyek a nemek közötti különbségek és egyenlőtlenségek kérdését társadalmi kontextusba helyezve magyarázzák. Az egyik ilyen elmélet a *szociális szerep elmélet* (Eagly és Wood, 1999). Ez az elmélet a nemek közötti munkamegosztással magyarázza a nők és a férfiak között fennálló társadalmi különbségeket, a nők társadalmi hátrányát. Az elmélet szerint a biológiai nemek mentén létező különbségekre rakódnak rá a gazdasági, társadalmi szerepkörök, amelyeket *bioszociális interakciók* erősítenek meg. A pre-ipari és ipari társadalmakban a nők a házon belüli feladatokat végezték, míg a férfiak a házon kívülieket. A nők feladata volt „a közösségi lét fenntartásának” viselkedés-előírásai, a férfiak szerepe köré gazdasági, önérvényesítő és önfenntartó viselkedés-előírások csoportosultak. Ennek a munkamegosztásnak további jellegzetessége volt, a termelő tevékenység következtében, hogy a férfiak – mint csoport – nagyobb státusszal rendelkeztek. A modern posztindusztriális társadalmakban ezt a rendszert továbbra is fenntartja a szocializáció során elsajátított nemi szerepkörök és a nemekkel kapcsolatos diskurzus. A berögzült nemi sztereotípiák és reprezentációk tehát fenntartják ezeket a különbségeket, behatárolva a társas viselkedés és interakciók lehetőségeit és kihatva az identifikációs folyamatokra. A társadalmi szerepekben létrejött változások idővel a sztereotípiákban is változást idézhetnek elő (Eagly és Wood, 1999), például a női munkavállalás következtében, amelyek a sztereotípiák változásával az identifikációs folyamatokon keresztül a női személyiség-tulajdonságokra is hatást gyakorolnak (In Szabó, 2008).

Egy másik elmélet Sidanius és Pratto (2005 in Szabó, 2008) **szociális dominancia** elmélete. Ez az elmélet a kilencvenes években született, azzal a céllal, hogy evolúciós keretek között magyarázza az el-

nyomást és a megkülönböztetést. Az elmélet szerint a társadalmi egyenlőtlenségek annak köszönhetőek, hogy az embereknek igénye van egy csoportokra épülő társadalmi hierarchiára. A férfiak és nők közötti társadalmi különbségek magyarázata is ebbe a megközelítésbe ágyazódik. A szociális dominancia orientáció (SDO) annak mértékét jelzi, hogy az egyének mennyire igénylik ezt a csoport alapú hierarchiát és a domináns csoport fölényét. A kutatások eredményei szerint a férfiak, szociális dominancia orientációja (SDO) magasabb, mint a nőké, kultúrától függetlenül. Az elmélet ezt a nemek közötti különbséget az eltérő reprodukciós stratégiákkal magyarázza. A nők válogatnak, a férfiak kevésbé válogatósak, de féltékenyebbek. Így a nők minél magasabb státusú partnert szeretnének találni, a férfiak más férfikkal versengenek, illetve szövetekeznek. A domináns férfiak a rendszer fenntartása érdekében koalíciót alkotnak, más domináns férfikkal, egyszerre korlátozva a nők és más csoportokba tartozó férfiak gazdasági és politikai lehetőségeit.

Ez az elmélet tehát a domináns csoportok által gyakorolt elnyomás szükségszerűségéről és elkerülhetetlenségéről beszél, az egyénben és genetikai örökségében jelölve meg az okot (Sidanius és Pratto, 2005; Hunyadi, 2003, Szabó, 2008).

Jost és munkatársai (2003, in Szabó, 2008) a szociális dominancia elméletből kiindulva dolgozzák ki a **rendszerigazolás elméletét**. A fennálló társadalmi rendet (hierarchiát, státus különbségeket) nem mint kényszert, hanem mint egy sajátos „ideológiai folyamatot” értelmezik. Ez a folyamat a rendszerigazolás. Jost elmélete így képes megmagyarázni azt a jelenséget, amikor elnyomott egyének vagy csoportok saját érdekeikkel szembemelve, egyetértenek a társadalmi dominanciával, és a létező hierarchiát alátámasztó érveket, a fennálló rendszer elveit vallják (Jost et al., 2003). Ezt Jost hamis tudatnak hívja, ami csupán létezésük okán elfogadja a fennálló feltételeket. Ennek a folyamatnak a kiindulópontja, amikor emberek úgy érvelnek, hogy ez van, el kell fogadni, változtatni rajta nem lehet. Ez a rendszerigazolás addig működik, amíg nem kérdőjeleződik meg a rendszer észlelt jogossága és stabilitása. A nemek közötti viszonyra fókuszálva az elmélet szerint a nemi sztereotípiák azért jönnek létre, hogy az emberek megmagyarázzák, racionalizálják és igazolják, miért van a férfiaknak és a nőknek eltérő társadalmi szerepük. A nők elnyomása ebben az értelemben nem evolúciós szükségszerűség, hanem a sztereotípiák társadalmi funkciója (Jost és Banaji 1999 in Szabó, 2008). A nemek vonatkozásában a rendszer igazolásának három fontos eleme van: a hit, miszerint ezek a különbségek természeteseek; a nők alacsonyabb rendű, de pozitív értékelése; végül a két nem komplementaritásának fenntartása. Komplementaritás alatt azokat a jellemzőket értik, amelyek az expresszív és az eszközi tulajdonságcsoportokban fejlődnek ki (Jost és Kay 2005 in Szabó, 2008). Mivel ez az elmélet alapvetően konstruktivista megközelítésből érvel, így elméletileg nem zárja ki a változás-változtatás lehetőségét (Szabó 2008).

Konstruktivista megközelítésben a nők mint elnyomott csoport saját maguk is sztereotípiák megerősítő viselkedést folytatnak, és a férfiak mellett ők is fenntartják a nemekről kialakult hiedelemrendszert, ezzel is igazolva jelen helyzetüket. Itt említhető az a felfogás, amely a sztereotípiákra, mint önbeteljesítő jóslatokra tekint. A sztereotípiák a viselkedésünket is meghatározzák, vagyis úgy viselkedünk nőkkel és férfikkal, mintha valóban rendelkeznének ezekkel a sztereotíp vonásokkal, így valóban kiváltjuk belőlük a sztereotípiának megfelelő viselkedést (Geis, 1993 in Nguyen, 2006).

Nemi sztereotípiák a munka világában

A munkaerőpiacon tapasztalható nemi különbségek és nemi egyenlőtlenségek társadalmi szinten két dimenzióban érhetőek utol, mivel horizontális és vertikális szegregációról is beszélhetünk (Nguyen, 2005): E szerint a nőket kisebb valószínűséggel veszik fel mind adott típusú „stratégiai” állásokba, mind vezetői munkakörökbe. Azaz társadalmi korlátok miatt más mintázatokat követ a tipikus női, illetve a tipikus férfi karrier. Horizontális szegregációra az *üvegfal* kifejezés használatos. A többnyire nők által betöltött állásokból (humán erőforrás, adminisztráció), ahonnan nagyon korlátozott a mobilitási, fejlődési lehetőség, szinte lehetetlen átkerülni a vállalaton belül a gyorsan fejlődő, sokkal több lehetőséggel kecsegtetőbb vonalra, vagyis a „stratégiai” állásokba (Nguyen, 2005). Mintha a nők egy üvegfalba ütköznének bizonyos pozíciók esetén. Voltaképpen ez a fal osztja fel horizontálisan a szervezeteket nőies és férfias állásokra. Ennek egyik magyarázata a szociális szerepelmélet által definiált meglévő nemi szerep hagyományok. Ugyanis a vállalatok szívesebben alkalmaznak olyan menedzsereket, akik a nap 24 órájában rendelkezésre állnak és támogató családi háttérrel rendelkeznek. A nőket nem tartják erre megfelelőnek, nem csak a nemi sztereotípiák okán, hanem mert sok esetben a hagyományos családi szerepek

miatt a nők nem kapnak ilyen jellegű támogatást otthonról. A férfiak helyzete sem könnyű, mivel a sok időt igénylő állás és a család összeegyeztetése sok esetben nagyon nehéz, de mégis sokkal inkább elnéző ebben az esetben a társadalom, mivel a hagyományos vélekedés szerint a háztartás és gyermeknevelés a nő feladatai, míg a családfenntartás a férfi feladatai között szerepel (Lévai, 2000 in Nguyen 2006).

A vertikális szegregációra használt kifejezés az *üvegplafon jelenség*, amikor a karrier megtorpan, és nem lehet ugyan látni az előrejutás akadályát, de egyértelműen külső gátak játszanak benne szerepet. A nők jóval korábban tapasztalják meg ezt a jelenséget, mint a férfiak. A nők azonos szakmai felkészültség esetén is lényegesen kisebb ívű munkahelyi karriert futnak be, mint a férfiak (Powell, 1988 in Nagy, 1999). Ebből adódik, hogy ugyan egyre több nő kerül szakértelmiségi és vezetői pozícióba, mégsem gyarapodik arányuk számottevően a felső szintű vezetők között. Ennek egyik magyarázata a már említett szociális dominancia elméletben keresendő. A férfiak magasabb szociális dominancia-orientációval rendelkeznek, ebből eredően képesek szövetségre lépni más domináns férfiakkal, a nőket pedig alacsonyabb pozícióban tartani. Vagyis az eleve férfi többségű vezetőségbe nem engedik bejutni a nőket. De pontosan ebben az elméletben tárgyalják azt a jelenséget is, mely szerint megfigyelhető, hogy mind a magasabb státuszú csoport (például munkahelyen a férfiak csoportja, illetve a társadalomban a férfiak csoportja általában), mind az alacsonyabb státuszú csoport tagjai közt nagyfokú egyetértés mutatkozik a státusszal kapcsolatos elvárásokat tekintve (Nguyen, 2006).

A munka világában megfigyelhető egyenlőtlen karrierlehetőségek mögötti tényezők összetett, egymással összefüggő csoportja áll. Nagy (1999) három fő társadalmi magyarázó tényezőt említ: a nemet, a szervezetet, és a társadalmat. A nemekre összpontosító elméletek szerint mindenekelőtt a nők belső, személyes jellemzőire vezethető vissza az a tény, hogy közülük kevesebben kerülnek jól fizető, nagy felelősségű vezetői pozíciókba. Személyes jellemzők lehetnek például az iskolai végzettség szintjében és jellegében tapasztalható tipikus nemek szerinti eltérések. Azonban a fejlett országokban a nők aránya a felsőfokú oktatásban eléri, sőt túlszárnyalja a férfiakét – bár adott területeken belül megmaradt a férfias/nőies szakmáknak megfelelő képzési elkülönülés. Ezek a társadalmi nemre összpontosító megközelítések figyelmen kívül hagyják a szervezetet. A szervezet az a tényező, amely strukturált mobilitási, előrelépési lehetőségeivel elősegíti a foglalkozások nemek szerinti szegmentálódásának fennmaradását. Hiszen ha a szervezetekbe, cégekbe való bejutáskor a foglalkozások már eleve nemek szerint szegmentálódnak, akkor ez jelentősen meghatározza, illetve sokkal inkább behatárolja a további előrejutási lehetőségeket. Így kialakulnak olyan területek a munkaerőpiacon, amelyekben kizárólag férfiakat foglalkoztatnak (Nagy 1999). A harmadik tényező a nemi és a szervezeti tényezők mellett a társadalom. A különböző tényezők kölcsönös hatással vannak egymásra. A társadalmi megközelítés lényege az interakciók hangsúlyozása. Az interakció a nemek jellemzői, a szervezeti kontextus és a társadalmi-intézményi rendszer között zajlik (Fagenson, 1990 in Nagy, 1999).

4.2. Etnikai-faji előítélet

Elsősorban amerikai és nyugat-európai tanulmányokban kimutatták, hogy az etnikai kisebbségekkel szembeni nyílt előítéletek és averzív viselkedésformák fokozatosan csökkentek, helyettük a diskurzusba ágyazott lágyabb, burkoltabb előítéletek jelentek meg, amelyek képesek a tolerancia és az egyenlőség univerzális értékelvei mellett fennmaradni. Ezekben a társadalmakban csökkent azoknak a száma, akik az intolerancia nyílt megjelenési formáit propagálják. Ennek az átalakulásnak egy érdekes megnyilvánulása a kisebbségi csoportok megnevezésében is utolérhető. Például a *néger* expliciten pejoratív értéktartalommal bíró megnevezést felváltotta a *fekete*, majd az *afro-amerikai*, mely a biológiai, bőrszín különbségek mentén meghatározható csoportokról a hangsúlyt, már magában a megnevezésben, a közörsre (amerikai) és a kulturális különbségekre (afro, ázsiai vagy európai, stb.) helyezte, hatást gyakorolva így a csoportra vonatkozó sztereotíp tartalmak megváltozására is (Philogene, 1999). Az eufemizmus taposómalmánál (Pinker, 2003) hívják azt a folyamatot, ahol új fogalmak kerülnek bevezetésre a fogalmak mögött megjelenő pejoratív negatív tartalmak semlegesítése érdekében, viszont ezek a negatív jelentések idővel többé-kevésbé átruházódnak az új fogalmakra is, amiért ismét újabb és újabb fogalmakat vezetünk be.

A modernebb, burkoltabb, lágyabb előítéletek, a politikai korrekt attitűd mögött megjelenő felsőbbrendűség és a másik csoport leértékelése ugyanakkor nem kevésbé veszélyesek, kizáróak és ellenségesek. Megnyilvánulási módjaik különbözőek: ilyen például a **szimbolikus rasszizmus**, ami az etnikai ki-

sebbségekkel szembeni ellenszenvet ugyanazon értékek mentén, azok leegyszerűsített és kifordított értelmezésében fejezik ki, mint amelyek a nyugati társadalmak alapértékeiként elismertek, többek között az egyenlőség és az egyéni szabadság elvei. Erre példa, amikor a pozitív diszkriminációs intézkedésekkel szemben ezek az emberek a meritokrácia normájának megszegésével érvelnek, vagy amikor az etnikai csoport szegénységét a motiváció és erőfeszítés hiányával racionalizálják. Egy másik még burkoltabb formája az averzív rasszizmus (Gaertner és Dovidio, 1986). Az **averzív rasszista** kerül bármilyen kapcsolatot, interakciót az adott csoport tagjaival, és ha kötelező is, távolságot tart és mindent megtesz, hogy csökkentse az érzelmi bevonódást. Különböző kísérleti kutatásokban kimutatták, hogy a fehérek máshogy viszonyulnak a nem verbális kommunikációban a feketékhez, mint más fehér bőrűekhez; csökkentik a szemkontaktust, növelik a fizikai távolságot (orvosi rendelőben, buszon, stb.), kevésbé barátságos hangnemben beszélnek, komplexitásában csökkentve így az interakció görődülékenységét is. A kisebbség tagjai az ilyen típusú interakciók következtében visszautasítva érzik magukat és úgy érzik, csak nagyon alacsony szinten valósult meg bármilyen integráció.

Konstruktivista nézőpontból a másság meghatározása mindig önmagunkon keresztül történik. Amikor meghatározzuk, kik is vagyunk, azt is meghatározzuk, kik nem vagyunk (Jovchelovitch, 1996; Margarita Sanchez-Mazas et al. 2005). Amikor meghatározzuk, milyenek vagyunk, azt is meghatározzuk, milyenek nem vagyunk. A többségi társadalom tehát vonalat húz, egy pszichológiai vonalat, maga és a másik, a kisebbség közé. Teszi ezt úgy, hogy jelentést tulajdonít, önmagának, a vonalnak és a másinak. Létrehoz egy másság-képet.

A kisebbség mindennapjaiban észleli ezt a rávonatkozó másság-képet. Találkozik vele a buszon, amikor munkát keres, amikor kiszolgálják, vagy éppenséggel nem szolgálják ki egy étteremben, szórakozóhelyen, amikor a gyerekeit iskolába járattja, stb. A többség számára ez a kép kevésbé fontos, kevésbé része a mindennapjainak, mint a kisebbség tagjainak.

Cigányokkal szembeni előítélet Magyarországon

A cigányokkal szembeni előítélet továbbra is nyílt és erősen konszenzuális a mai Magyarországon. Sőt, a nem cigány többség számára nincs pozitív értéktartalma a kisebbségnek, amely kompenzálná a negatív előítéletes attitűdöt (Erős, 1998; Csepeli, Fábíán, Sik 1998; Székely, Örkény, Csepeli, 2001; Enyedi, Zs., Erős, F., Fábíán, Z. 2001; Erős, F., 2007; Bokrétás, I., Bigazzi, S. Péley, D. 2007; Bigazzi, S. 2012). Viszont a kisebbségi csoport tagjai egyben egy olyan többség tagjai is, amely a kisebbséget leértékeli. Ezek az emberek egyszerre cigányok és magyarok, tagjai egy olyan társadalomnak, melyben a kisebbségről való vélekedések elutasítóak, a viszonyulások kerülőek vagy ellenségesek.

Egy összehasonlító kutatás keretein belül, az olasz és a magyar többségi társadalmak önképét vizsgáltuk a mássággal, a cigánysággal való kapcsolatában különböző projektív technikák segítségével (Bigazzi, 2012). Míg az olaszok egocentrikus módon határozták meg saját magukat és saját magukhoz viszonyítottak más csoportokat (köztük a cigányokat), addig a magyarok először más csoportok viszonyrendszerét állították fel, majd csak ezután horgonyozták le saját magukat. Szóasszociációs módszerrel azt kaptuk, hogy bár a legkonszenzuálisabb elemek hasonló negatív tartalmi dimenziókat érintenek a két mintában, az olaszoknál a reprezentáció polemizálódik. Leginkább a politikai hovatartozáshoz köthető a két egymást kizáró jelentésfogalom. Míg az olasz jobboldaliak másságként kezelik a cigányt, egy nagyon negatív képet adnak róla és hiányosságok mentén értékelik, a baloldaliak ezzel polemizálva a szabad ember képét látják a cigányban. A magyaroknál ezzel ellentétesen a cigány reprezentáció hegemónikus, az emberek nagyon hasonlóan és nagyon negatívan gondolkodnak róla.

A cigány reprezentáció tartalmi polemizálása mögött az olasz identitás történelmi gyökereit véltük felismerni. A homogén önkép szüli a másság negatív differenciálását, a társadalmi önkritika pedig a társadalmi kötelezettségektől mentes, szabad ember képét. A különböző eszközökkel kapott legfontosabb eredmény ugyanakkor az adatok közötti nagyon erős összefüggések az olaszoknál, ami a magyaroknál hiányzik. Az olaszoknál úgy tűnik, léteznek a politikai hovatartozásból eredő mindent átölelő koherens ideológiák. Baloldal és jobboldal egymással vitázva éli életét, ami mindenre kiterjed. Nemcsak a cigányról vélekednek másképp, hanem arról is, mennyire ismerik saját magukat, mennyire fogadnak el más társadalmi csoportokat, hol néznek meg és milyen filmeket, mit tartanak divatosnak stb.

Ezzel szemben a magyaroknál az eredmények mögött feltételezett mögöttes dinamikát a társadalmi élet passzív megélésével, egy nagyfokú társadalmi elégedetlenséggel magyaráztuk. Az elégedetlenség

csak adott rétegekkel szemben nyilvánul meg. Ezek a magyarázatok egy bizonytalan nemzeti identitást feltételeznek, melyre adatainkban többek között a relációs önmeghatározás, az egymásra épülő azonosulási szintek hiánya és a kisebbséggel szembeni leminősítő attitűd, mentális falak is alátámasztanak. Feltételezésünk szerint történelmi szempontból hiányzik egy széleskörű társadalmi önkritika, amelyben a kirekesztett elfogadásra kerül. Ehhez az az érdekes eredmény is hozzájárul, hogy nincsenek kialakult, történelmileg gyökerező ideológiák, koherens valóságértelmezések. Úgy tűnik, társadalmunkban nemcsak a különböző azonosulási lehetőségek, politikai hovatartozások, generációs határvonalak, végzettség vagy foglalkozásbeli hasonlóságok nem nyújtanak értelmezési kereteket, de a dolgokról, másokról, sőt az önmagunkról való vélekedéseknek sincs egy koherens összegegyeztetése. Ezekbe a folyamatokba egy olyan kép ágyazódik a másiktól, a cigányról, amely homogénean degradáló. A csoporthatárok, lehetséges érintkezési pontok mentálisan zártak. A másik kívülálló, közünk hozzá nincsen. Egy másik kutatás eredményei alátámasztják ezeket az adatokat és arra is rámutatnak, hogy jelentős különbségek alig akadnak a szegregált és „integrált” közösségekbe tartozó, iskolákba járó középiskolás hallgatók között (Bokrétás, Bigazzi, Péley, 2007).

Kérdés továbbá az is, mit élnek át a magyar cigányok, abban a magyar társadalomban, amelyben a cigányokkal szembeni előítéletesség ennyire erős? Magyarországon (és nemcsak itt), a többség által képviselt konszenzuálisan negatív, leértékelő és diszkriminatív reprezentáció a cigány kisebbségben élő reaktív identitás-konstrukció folyamataiban nehézségeket okoz. Egy ilyen csoportközi helyzetben, társadalmi közegben, vagy körbezárt térben hogyan reflektál a cigányság önmagára?

Egy kutatásban a környezetük által cigánynak kategorizált emberekkel (a kívülről kategorizált mintavételről lásd: in Dupcsik, 2005; Ladányi és Szelényi, 1997; Havas, Kemény, Kertesi, 1998) vettünk fel szociodemográfiai adatokat, kérdeztünk rá preferált identitásukra és intrapszichikus, interperszonális, csoportközi szinten preferált megküzdési stratégiáikra (Bigazzi és Csertő, in press). A kutatásban azt az eredményt kaptuk, hogy a cigány és magyar identitás felvállalása egymást kölcsönösen kizárja, vagy az egyiket vagy a másikat választották a megkeresettek, azaz a kettős identitás ebben a társadalmi kontextusban lehetetlen. Arra, hogy mit is jelent számukra cigánynak lenni, a kiscsaládosok távolították maguktól az azonosulást és érzelemmentesen, a csoport kulturális tulajdonságait sorolták fel, a nagycsaládosok inkább az izoláció stratégiájával élve a belső boldogságra, a családi szeretetre fókuszáltak asszociációikban. Egy további érdekes eredménye ennek a vizsgálatnak, hogy azok, akik bevallásuk szerint társadalmilag aktívak, jogtalanok és instabilnak érzik a társadalmi rendszert, és inkább magyar identitásukat preferálták. Illetve, hogy azok az emberek, akik iskoláztatása, foglalkoztatottsága lehetővé teszi, hogy elinduljanak egy úton, elsődlegesen megpróbálnak mobilizálni, egyénként kilépni a fenyegető csoportközi helyzetből. Ezen eredmények szerint két dimenzió, a családi szocializációs minta és a stigma láthatósága határozza meg legjobban az életút-lehetőségeket. Miközben a kiscsaládosok demográfiai adatai szorosan nem kapcsolódnak egyik megküzdési stratégiához sem, ami inkább a stigma és így a felvállalt identitás kérdése, addig a nagycsaládos mintázatban élők szignifikánsan az izoláció, az észrevétlenné válás és a behódolás stratégiáit alkalmazzák (Bigazzi és Csertő, in press).

4.3. Idősekkel szembeni előítéletek

Míg a fiatalokról alkotott sztereotípa ambivalens, egyszerre tartalmaz negatív és pozitív elemeket, addig az idősek társadalmilag hátrányban lévő csoportként definiálhatóak. A róluk alkotott negatív sztereotípa olyan elemeket tartalmaz, mint: mentálisan merev, csak a múltra gondol, nincs jövőterve, nem nyitott az innovációra, makacs, könnyen dühös lesz, érzékeny, nem képes alkalmazkodni, hajlamos az áldozat szerepre, az idő múlásával inkompetensé válik, miközben egyre nagyobb igénye van a gondozásra. Így az idősek egyre inkább kikerülnek nemcsak a termelő folyamatokból, hanem az ismeretek feldolgozásának és keringésének folyamatából is. Míg más, kevésbé iparosodott társadalmakban az időseket a bölcsesség és a kultúra őrzőinek tekintik, szerepük a társadalmi megélhetésben létfontosságú, addig a nyugati társadalmakban impliciten egy alacsonyabb társadalmi státuszt tulajdonítanak nekik.

Idősödő munkavállalók

Magyarországon az életkori előítélet következményeivel körülbelül a 45. évüket betöltött munkavállalók kezdenek el szembesülni: az álláskeresés nehézségeivel, a munkahelyi diszkriminációval, a munkahelyi biztonság megingásával (Szászvári, 2011). Szászvári az életkori sztereotípa-kutatásokat három

csoportba sorolja disszertációjában (Szászvári, 2011): tartalmi, szituatív és szervezeti megközelítéseket mutat be.

A tartalmi megközelítések szerint az idősödő munkavállalók megítélése összetett, nem minden értékelő kategóriában ítélik meg őket negatívabban, mint a fiatalabb munkavállalókat, sőt vannak olyan a foglalkoztatás szempontjából fontos dimenziók, amelyekben pozitívabb értékelést kapnak, például a stabilitás (Rosen és Jerde, 1976) és a munka általános hatékonysága (Warr és Pennigton 1983 in Warr, 1993). Az idősödő munkavállalókkal a legfiatalabb korosztályok (Kirchner et al., 1952) és a vezető beosztásban lévők a legelőítéletesebbek (Bird és Fisher, 1986). Egy magyar kutatásban azt az eredményt kapták, hogy a HR szakemberek is negatívabban értékelték az idősödő munkavállalókat, mint a fiatalabbakat (Daxkobler, 2005). „A 25 éves korosztály a HR szakemberek szemében teljesítményorientált, produktív munkaerő. A 40 éves korosztály hatékony és önálló, az 50 éves korosztályról viszont azt gondolják, hogy kevésbé hatékony, kevésbé teljesítményorientált, kevésbé produktív” (Daxkobler in Szászvári, 2011. 19 o.).

A szituatív megközelítések azt vizsgálták, hogy milyen kontextuális tényezők vannak hatással az idősödő munkavállalók sztereotípiájára (Szászvári, 2011). Perry bevezette a munka-életkor fogalmát, a fogalom egy adott munkafeladathoz hozzárendelt életkorról való gondolkodást jelöli a kiválasztási döntésekben. A szerző kutatásai szerint a jelölt életkora és a munka életkor-típusa között aszimmetrikus kapcsolat van az idősekre vonatkozóan. Egy idősödő munkavállalót, aki egy fiataloknak való munkára jelentkezik, negatívabban ítélnék meg, mint egy fiatal munkavállalót, aki idősebbeknek kiírt munkavállalói szerepkörre jelentkezik (Perry et al., 1996 in Szászvári, 2011). Az idősödő munkavállalókkal szembeni diszkrimináció fokozódik, ha a kiválasztásban résztvevők előítéletek és kognitív kapacitásuk leterhelt. Az alkalmasság megítélésében csökkent az életkori sztereotípiája hatása, a kiválasztási módszertől függően, ha strukturált interjút használtak, és ha minél több, a munkával kapcsolatos információ a priori tisztázásra került és a jelölt teljesítményéről információt kaptak a kiválasztási procedúra előtt (Lee és Clemons, 1985; Avolio és Barrett, 1987 in Szászvári, 2011). Ugyanakkor a kialakult sztereotípiákra nincs hatással a személyes interakció mennyisége (Redman és Snape, 2002; Chiu et al., 2001 in Szászvári, 2011). A 44 év feletti és a 25 év alatti alkalmazottakat diszkriminálják leginkább a munkaerőpiacon, ami a nőkre vonatkoztatva még inkább megjelenik (Duncan és Loretto, 2004).

Végül a szervezeti mutatók is befolyással vannak az idősödő munkavállalókkal kapcsolatos sztereotípiák aktiválására. Ilyen szervezeti mutatók lehetnek a szervezet karrier-képe, struktúrája, értékei és technológiai felszereltsége (Perry és Finkelstein, 1999 in Szászvári, 2011). Azok a szervezetek, amelyek egy belső munkaerőpiacot építenek, széleskörű életkor-munkakörrel rendelkeznek, az életkori sztereotípiákat kevésbé aktiválják, mivel az életkor szerint lehetséges munkaköröket a jelenlegi betöltők közvetítik. A szervezet struktúráját tekintve a szervezet mérete és az életkor mentén történő diszkrimináció között ellentmondásos eredményeket találtak (Munnell et al., 2006; Chi et al., 2001) Ugyanakkor feltételezhető, hogy a nagyobb cégek láthatóságuk miatt ezt kevésbé engedhetik meg maguknak. A szervezetben megjelenő értékeknek életkori mutatói is vannak, a fiatalos, rugalmasságra, kreativitásra, újításra épülő szervezetek inkább a fiatalabb munkaerőt preferálják, míg azokban a szervezetekben, amelyekben az értékek közt az egyenlőség és a sokszínűség szerepel, az idősebb munkaerőt is szívesen foglalkoztatják. A magas technológiai felszereltséggel rendelkező szervezetekben feltételezhető, hogy az innovatív technológiai eszközök miatt az életkor kiemelkedő lesz a foglalkoztatottak megítélésében, és inkább a fiatalabb, technológiai tudásban fejlettebbnek vélt, és rugalmasabbnak megítélt fiatalabb korosztályt preferálják majd (Szászvári, 2011).

4.4. A mentális és fizikai fogyatékossgal élőkről alkotott sztereotípiák

A fizikai fogyatékossgal élőkről alkotott sztereotípiája szerint pszichológiailag törekenyek, túl érzékenyek, megbízhatatlanok, ingerlékenyek. A velük való interakcióban a többség zavart érez, amit azzal igazolnak, hogy nem tudnak hogyan viselkedni. A mentális fogyatékossgal élők reprezentációja még összetettebb, mert az emberek titokzatosnak és nyugtalanítónak vélik, mintha a mentális fogyatékossgal élő természetfölötti erővel és dimenziókkal lenne kapcsolatban. Ez a vélekedés magyarázza a velük szemben a múltban használt (gyakran pszichiátriai) erőszakot is, ami azt feltételezte, hogy a mentális beteg a társadalomtól idegen, és minden eszközzel segíteni kell, hogy ne legyen képes ártani másoknak. Akkor is ha, főleg a hetvenes évektől kezdve, az antipszichiátriai mozgalmak hatására, a

köztudatban a mentális fogyatékossgal élő elnyerte a beteg státuszát, emberként tekintenek rá, akinek kezelésre van szüksége. Ez a mai napig is inkább a társadalmilag korrekt külső nyomására jelenik meg, miközben projektív módszerekkel az emberek gondolati világában és sztereotípiáiban a titokzatos és nyugtalanító reprezentációs elemeket könnyű utolérni (Jodelet, 1991; de Rosa 1995; Belelli, 1993).

A fogyatékossgal élőkkel szembeni előítéletre is vonatkoznak azok az attitűdök, amelyekkel az emberek általánosságban a mássághoz viszonyulnak. Ezek az attitűdök különböző viselkedési mintázatokban tükröződhetnek. A *visszautasítás* viselkedéses megnyilvánulásában a másság „nem funkcionális-ként” címkézett, ezért eliminálandó vagy bezárandó. A *tagadás* viselkedéses mintázata a társadalom homogenizálási tendenciájába illik, így a fogyatékossgal élőknek, bár létjogosultságot feltételez, másságukhoz nem ad jogot. A *sajnálkozás* olyan viselkedés, ami impliciten magába zárja a fogyatékossgal élők iránti szánalom érzését és a kegy gyakorlását, vagy jótékony segélyek felajánlását. A *rajongás* olyan viselkedési forma a mássággal szemben, mely gondolati síkon a fogyatékossgal élőknek kivételes személyes vonásokat tulajdonít, hősként tekint rájuk, akik a nehézségek ellenére életképesek. Végül az *elfogadás* olyan viselkedésforma, ami gondolati szinten azt a tartalmat közvetíti, hogy a fogyatékossgal élő személyeknek vannak olyan sajátosságai, melyeket el kell ismerni, valorizálni és ápolni kell, hogy elősegítsük öndeterminációs lehetőségeiket (Prina, 1993).

A fogyatékossgal élők szükségleteire, és az egyének szenvedésének csökkentésére a XIX. században létrehozták a bentlakásos intézményeket. Ugyanakkor ezek az intézmények elég hamar a szegregáció és az ellenőrzés eszközeivé váltak. Bár a II. világháború után néhány országban már nem az intézményesítő politikákat követték, csak a hatvanas-hetvenes években indult meg az intézményes ellátás helyett a fogyatékossgal élők közösségükbe való reintegrálása és közösségekben való létük segítésére kiépülő szolgáltatások felállítása. Valójában leginkább három mozgalom tette lehetővé ezeket – a sok országban még ma se teljes – átalakításoknak az előmozdítását: Az *Önálló Életvitel Mozgalom*, melyet a fizikai fogyatékossgal élők indítottak azzal a céllal, hogy képesek legyenek saját életkörülményeiket normalizálni úgy, hogy közben a saját helyi közösségeikben élnek. A már fent is említett *Antipszichiátria*, melyben pszichiáterek álltak ki a pszichiátriai betegek társadalmi reintegrációja érdekében. Végül az értelmi fogyatékossgal élők számára az *Intézménytelenítés és a közösségi élet mozgalma*, melyet fogyatékossgal élők és szüleik építettek ki az intézményes elhelyezés strukturált leépítésének és a közösségi életben való lét fejlesztésének céljával (Mansell, Knapp, Beadle-Brown, Beecham, 2007).

5. Az előítéletek csökkentésének lehetőségei

A sztereotípiák megváltoztatására és az előítéletek csökkentésére tett kísérletek között az egyik legfontosabb feladat egy alternatív értelmezési séma felmutatása az adott sztereotípiára. Azaz olyan jelentéstartalmakat kell behozni a hétköznapi diskurzusba, amelyek megváltoztatják az adott csoportról alkotott sztereotip tartalmakat, így alternatív értelmezési keretet kínálnak. Sőt, mivel csoportviszonyokban gondolkodunk és a tudás (sztereotípiák, reprezentációk, előítéletek) és identitás közt is egy erős kapcsolatot határozunk meg, feltételezhetjük, hogy az identitástartalmakban előidézett változások kihatnak a mássággal való viszonyra is.

Mivel egy együttmozgó, oda-vissza ható, dinamikus szociális térben létezőnk, e tudás (ide sorolnám a magunkról alkotott tudást, reprezentációt is) és a kommunikáció szoros kölcsönhatása által, a **kommunikáció** során teremthető meg az alternatív lehetőségek (a másság és az én értelmezései) megjelenésének esélye. Ezt nemcsak a reprezentációk, tudásformák (köztük a sztereotípiák és előítéletek) természetesen indokolja, hanem az intézményes beavatkozások ellentétessége a hegemonikus reprezentációkkal, normákkal, attitűdökkel, morális kódokkal, amelyek így természetlen talajra érkeznek. A többségi társadalom tagjai számára alternatív identitáselemek megjelenése természetes módon lenne képes hatni a másság-képre. Ehhez számos célcsoport szempontjából a csoportthatárok meghaladására, nem pedig átlépésére lenne most elsősorban szükség (pl. a cigányok esetében az etnopolitikai beavatkozások csökkentésére). Széles kommunikációs szinterek szintjén a többségi identitást érintő új, pozitív elemek, azonosulási szintek felmutatásával lehetne ezt elérni, amelyek lehetővé teszik a változást más, az identitással összefüggő reprezentációkra is kihatva, illetve nyilvánosságot garantálva önmagában minőségi

csoporthatárokat egyéni szintjén is meghaladhatóak legyenek (Bigazzi és Bokrétás, 2010).

Az előítéletek csökkentéséhez a többségi és a kisebbségi emberek kapcsolatba kell, hogy kerüljenek. Már magában az a tény, hogy valaki tudja, hogy közvetlen kapcsolatba fog kerülni egy kisebbség tagjával, arra készteti, hogy megváltoztassa az előítéleteit a kisebbséggel szemben. Ezt az *elkerülhetlenség pszichológiájának* nevezzük (Brehm, 1966). A **KONTAKTUS HIPOTÉZIS** modellje szerint (Allport, 1954; Aronson & Patnoe, 1997) az interperszonális kontaktus a konfliktusban álló csoportok tagjai között csökkenti a konfliktust. Az interperszonális interakcióban az egyének képessé válnak a másik perspektívájának felvételére, a különböző nézőpontok elismerésére. Ezek a képességek csökkentik a másik csoporttal szembeni előítéleteket. Ugyanakkor a kontaktus létrejöttében vannak olyan feltételek, amelyeknek teljesülnie kell, hiányuk akár a konfliktus elmélyítéséhez, a sztereotípiák nagyobb mértékű ki-kristályosodásához, az előítéletek érzelmi aspektusának felerősödéséhez vezethet. Ezek a feltételek az **egyenlő státusz biztosítása** az interakció során (Cohen és Lotan 1995), a **közös, fölrendelt célok** megfogalmazása (Sherif, 1966), az **együttműködés feltételeinek megteremtése** e célok megvalósításában (Aronson és Patnoe, 1997), és végül az, hogy az interakciókat mindkét fél részéről **elismert intézmények támogassák**, megteremtsék és biztosítsák az interakció normatív kereteit.

Ezt jól példázza Aronson **mozaik módszere** (the jigsaw classroom), amely az oktatásban több évtizedes sikeres múltra tekint vissza. A módszert specifikusan az előítéletek csökkentésére alkalmazzák az oktatásban. Lényege, hogy a diákoknak csoportosan kell feladatokat megoldaniuk, de úgy, hogy minden egyes résztvevő diák hozzájárulása elengedhetetlen feltétele a feladat elvégzésének, így minden résztvevő sajátosságaival, korlátaival és képességeivel számolnia kell a csoportnak a hatékony működés érdekében.

5.1. Együttélési stratégiák

A másikkal való együttélés társadalmi és kulturális alapokon nyugszik, általános történelmi, gazdasági, politikai faktorokhoz és az adott kontextusban élő csoportokhoz és csoportok közötti sajátos viszonyokhoz köthető.

Az egyik ilyen együttélési stratégia az **asszimiláció**. A többségi csoport hajlamos arra a nézőpontra helyezkedni, hogy a békés együttélés feltétele a kisebbségi csoport beolvasztása úgy, hogy az lemondjon sajátosságairól, és teljes mértékben elfogadja a többség életvitelének és kultúrájának felsőbbrendűségét, sőt magáévá tegezi azt. Ez a stratégia a mássággal való viszony elsőként megjelenő stratégiája. Ez a stratégia a saját kulturális értékekre való büszkeséget implikálja, illetve hogy mindazt, ami ezeket az értékeket megkérdőjelezi, fenyegetőként észlelt. E fenyegetettséggel való megküzdésként pedig vagy távoltartásra és visszautasításra, vagy a másságról, különbözőségről való lemondásra, a saját normákhoz való teljes mértékű alkalmazkodásra kötelez.

Egy másik stratégia, az Egyesült Államokbeli első migrációs hullámok mentén, a **fúzió**, melyben a kulturális különbségek egy hipotetikus kulturális olvasztótégelyben (melting pot) egyesülnének valami újjá, egy magasabb szintézissé, amely jobb a különböző kezdeti alkotóelemeknél. Ennek a stratégiának az az alap gondolata, hogy minden különbözőségnek vannak olyan pozitív összetevői, amelyek megérdemlik, hogy ebben a végső szintézisben helyet kapjanak. Azaz, ha minden kultúra a saját pozitív értékeit hozza, és azokat képes összeilleszteni a többivel, a végső kulturális fúzió jobb lesz bármelyik lehetséges kultúránál.

Ez a két stratégia, akkor is, ha más módon, a különbségek eltörlésére törekszik. Egy harmadik stratégia, a **kulturális pluralizmus**, a különbségek megtartását, minden kultúra felértékelését tűzte ki célul, ami az összetett kulturális örökség gazdagodását jelenti. Ennek a stratégiának lényege nem a határtalan összeolvadás, hanem a dialógusra épülő konfrontáció és a különböző kultúrák együttélése. Ez a stratégia tűnik a leghatékonyabbnak és a legtermékenyebbnek. Ugyanakkor ezt a legnehezebb megvalósítani a gyakorlatban, és két veszély forrása is lehet. Az egyik az úgynevezett *megkülönböztető előítélet*, azaz a különbségek tisztelete visszafordulhat a másikkal való érintkezés visszautasításába, konkrétan, ha ennyire különbözőek vagyunk, én tisztellek téged, te tisztelsz engem, mindenki maradjon a sajátjai között, és még jobb, ha a saját országában (lásd a francia választások szélsőjobbaldali érvelését, 2004). A másik veszély

a *túlzott relativizmus* kialakulása, ami elutasítja azt, hogy lennének abszolút értékek, és számára minden érték elfogadható abban a kultúrában, amelyik azt magáénak vallja (szélsőséges konstruktivisták).

5.2. *Egy jó interakció megtervezése*

Az előítéletek csökkentésének legelfogadottabb stratégiája az egymástól különböző emberek közötti kapcsolat kiépítése és támogatása (kontaktus hipotézis). Ennek a stratégiának a hatékonysága azon a meggyőződésen alapszik, hogy az előítéletek és sztereotípiák a másiktól alkotott tudás hiányosságából erednek, így a különbség hibásan felértékelődik, ami által a másik elvből ellenséggé válik. Az egymásról való kölcsönös tudás mélyítése és az egymástól való függés kiépítése elégséges feltétel ezeknek a hibás értékítéleteknek az eltörléséhez és egy szolidáris viszony kiépítéséhez. Ezekre a feltételezésekre épül az összes deszegregációs beavatkozás; megtörni a fizikai, jogi, kulturális határvonalakat úgy, hogy a különböző emberek interakcióba tudjanak lépni egymással, lehetőségük legyen egymást megismerni és megbecsülni. Ezzel szemben a gyakorlatban a másikkal való interakció gyakran nemhogy csökkentette, hanem növelte a kölcsönös ellenszenvet. Ezért fontos, hogy az egyéneknek legyen előre egy olyan értelmezési kerete, amelyikben az interakcióban kapott új információkat el tudja helyezni, illetve hogy az interakció eléggé hosszú és mély legyen ahhoz, hogy az együttléteben, együttműködésben a berögzült, begyökereszt sztereotípiák és előítéletek leépüljenek, az új tudásnak és reprezentációknak ideje legyen versengő pozícióba kerülni a régiekkel szemben. Az új tudás, a másiktól alkotott új reprezentáció a várakozásoknak megfelelő kell, hogy legyen, olyan új pozitív informatív elemeket kell, hogy tartalmazzon, ami lehetővé teszi az interakció és a kapcsolat hasznosságának megélését. Előnyös, ha a másikkal való kapcsolat kooperatív jellegű, csak közös erőfeszítésben legyenek képesek egy közös célt elérni, és ebben a folyamatban kölcsönösen felfedezni egymás pozitív képességeit, értékeit. Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, az egyének közötti interakció elengedhetetlen feltétele, hogy hasonló státuszban vegyenek részt az interakcióban, hatalmi, presztízs-szerepük, és a társadalmi ranglétrán betöltött helyük között ne legyen jelentős eltérés, és végül kulcsfontosságú az intézményes vagy kulturális támogatottság: az interakciók nem lehetnek izolált, egyszeri, csak egy kontextusban bekövetkező epizódok.

A különbségek figyelmen kívül hagyása vagy megbecsülése?

Az úgynevezett színvak (color-blind) megközelítés figyelmen kívül hagyja az egyének közti különbségeket, mindenkit egyforma bánásmódban részesít, hovatartozás és társadalmi helyzettől függetlenül. Másképpen: „az egyenlőségre hivatkozva nem biztosít egyenlő jogokat” (Arató, 2012; 27 o.). Ez a megközelítés nem számol az egyének közti különbségekkel, mivel nem ad lehetőséget a különbségek megértéséhez szükséges interpretációs keret felállításához, és nem tartja számon az egyén szükségletét, hogy a társadalmi rendszerben tudja, milyen csoportokba tartozik. Ez nemcsak saját gyökereinek és kulturális örökségének pozitív valorizálását eredményezi, hanem a más csoportokkal való folyamatos összehasonlítást is.

Jobb megoldásnak tűnik az (ugyanakkor gyakorlati megvalósítása nem egyszerű), ha képesek vagyunk egyszerre kezelni az egyenlőséget és megbecsülni az egyének közti különbségeket. Egy lehetséges megvalósítási terv lehetne olyan összehasonlítási dimenziók megvalósítása, amelyek egyenlővé teszik az egyének különböző csoportjait, úgy, hogy az egyik dimenzióban az egyik csoport, a másik dimenzióban a másik csoport jobb, és ezek a különböző dimenziók egymással nincsenek konfliktusban. Ennek elsődleges követelménye a toleranciára való nyitottság: az a meggyőződés, hogy nemcsak lehetséges, de jogos és produktív mindenki számára, ha vannak életmódbeli és gondolkodásbeli különbségek.

Ennek a megoldásnak egy másik előnye a pozitív élmények magasabb szintű általánosíthatósága. Ez akkor teremthető meg, ha az élmények valóban pozitívak és a másikkal való interakcióban jönnek létre. Ugyanakkor ebben a folyamatban problémát jelenthet, ha a pozitív élményeket túlzottan kontextualizáljuk, mert így a másikkal való interakció ellenpéldának minősül, a „kivétel erősíti a szabályt” következtetési módot aktiválja. A gyakorlatban tehát nem elég a másikkal való pozitív élmény, a negatív sztereotípiákat és előítéleteket is felül kell írni új, alternatív reprezentációkkal ahhoz, hogy a csoportok közti viszonyok összességében javuljanak, konfliktusmentessé váljanak.

Irodalom

- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswik, E. – Levinson, D. J. – Sanford, R. N. (1950): *The authoritarian personality*. Harper and Row, New York.
- Akrami N. – Ekehammar B. – Araya T. (2000): Classical and modern racial prejudice: a study of attitudes toward immigrants in Sweden. *European Journal of Social Psychology*, 30, 521–532.
- Allport, G. W. (1954): *The nature of prejudice*. Addison-Wesley Publishing Company, Inc. Cambridge.
- Arató, F. (2012) Rejtett sztereotípiák az egyetemi hallgatók körében. In A. Orsós – F. Trendl [eds]: *Útjelzők*. PTE, BTK.
- Aronson, E. (1994): *A társas lény*. KJK, Budapest.
- Aronson, E. – Patnoe, S. (1997): *The jigsaw classroom: building cooperation in the classroom* [2nd ed.]. New York, Addison Wesley Longman.
- Avolio, B. J. – Barrett, G. V. (1987): Effects of age stereotyping in a simulated interview. *Psychology and Aging*, 2, 1, 56–63.
- Bellelli, G. [ed.] (1993): *L'altra malattia*. Liguori, Napoli.
- Bellelli, G. [ed.] (1993): *L'altra malattia. Come la società pensa la malattia mentale*. Liguori, Napoli.
- Benokraitis N. V. – Feagin J. R. (1986): *Modern sexism: blatant, subtle, and covert discrimination*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Bigazzi, S. – Bokrétás, I.: Énkép – Máskép(p)? Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság XXIV. Országos Tudományos Nagygyűlésén. Pécs
- Bigazzi, S. (2012): Énkép – Cigánykép. A cigányság szociális reprezentációja az olasz és magyar társadalomban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 67, 4, 631–652.
- Bird, C. P. – Fisher, T. D. (1986): Thirty years later: Attitudes toward the employment of older workers. *Journal of Applied Psychology*, 71, 3, 515–517.
- Bodenhausen, G. V. – Macrae, C. N. – Sherman, J. W. (1999): On the dialectics of discrimination: Dual processes in social stereotyping. In S. Chaiken – Y. Trope [eds.]: *Dual-process theories in social psychology* (271–290). Guilford, New York.
- Bokrétás I. – Bigazzi S. – Péley B. (2007): *Átmenet – Identitás – Cigányság. I. Az értelmiségi lét felé haladó cigány fiatalok identitásalakulása*. *Pszichológia*, 27, 4, 299–326.
- Breakwell, G. M. (1992): *Social psychology of identity and the self concept*. Surrey University Press in association with Academic Press, London.
- Brehm, (1966): *A theory of psychological reactance*. Academic Press, New York.
- Brown, R. (2010): *Prejudice: It's social psychology* [2nd ed.]. Wiley-Blackwell, Chichester, UK.
- Chiu, W. C. K. – Chan, A.W. – Snape, E. – Redman, T. (2001): Age stereotypes and discriminatory attitudes towards older workers: An East-West comparison. *Human Relations*, 54, 5., 629–661.
- Csepeli Gy. – Fábíán Z. – Sik E. (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth Gy. I. – Vukovics [szerk.]: *Társadalmi riport 1998. Tárki*, Budapest, 458–489.
- Daxkobler, M. (2005): Az idősödő munkaerőről alkotott sztereotípiák a magyar munkaerőpiacon. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 60, 1, 91–109.
- de Rosa A. S. (1993): *Se per la strada incontri un matto. Sviluppo dei sistemi di credenze e risposta sociale alla devianza in bambini e adolescenti*. Angeli, Milano.
- Dollard, J. – Miller, N. E. & al. (1939): The hypothesis suggests that the failure to obtain a desired or expected goal leads to aggressive behavior. *Frustration and aggression*, Yale University Press, New Haven.
- Duncan, C. – Loretto, W. (2004): Never the Right Age? Gender and Age-Based Discrimination in Employment. *Gender, Work & Organization*, 11, 1, 95–115.
- Dupcsik, Cs. (2005): A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In Neményi M. – Szalai J. [szerk.]: *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, 2005. 255–282.
- Eagly, A., – Wood, W. (1999): The origins of sex differences in human behavior: Evolved dispositions versus social roles. *American Psychologist*, 408–423.
- Enyedi Zs., Erős F. & Fábíán Z. (2001): Authoritarianism and prejudice in present-day Hungary. In K. Phalet & Örkény A. [eds.]: *Ethnic minorities and inter-ethnic relations in context: A Dutch-Hungarian comparison* (201–216). Ashgate, Aldershot.

- Erős Ferenc [szerk.] (1998): Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény. Budapest.
- Erős, Ferenc (2007): Irányok és tendenciák az előítélet kutatásokban. In *Educatio*, n. 1. külön kiadás: Előítéletek. Budapest. Educatio, 2007. n. 1.
- Feagin, J. R. – Feagin, C. B. (2003): *Racial and Ethnic relations*. Prentice Hall, New Jersey.
- Festinger, L. (1954): A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117–140.
- Fiske, S. T. – Stevens, L. E. (1998): What's so so special about sex? Gender stereotyping and discrimination. In Clinchy, B. – Norem, J. K. [eds.]: *The gender and psychology reader*. New York University Press, 505–523.
- For, T. E. – Stangor, C. (1992): The role of diagnosticity in stereotype formation: Perceiving group means and variances. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 356–367
- Fyock, J. – Stangor, C. (1994): The role of memory biases in stereotype maintenance. In *British Journal of Social Psychology*, 33, 331–343.
- Gaertner S. L. – Dovidio J. F. (1986): The aversive form of racism. In J. F. Dovidio, S. L. Gaertner [eds.]: *Prejudice, discrimination and racism*. Academic Press, Orlando, 61–90.
- Gibson, J. J. (1979): *The ecological approach to visual perception*. Houghton Mifflin, Boston.
- Hamberger J. – Hewstone M. (1997): Interethnic contact as a predictor of blatant and subtle prejudice: Test of a model in four West European nations. *British Journal of Social Psychology*, 35, 173–190.
- Hamilton, D. L. (1981): Illusory correlation as a basis for stereotyping. In D. L. Hamilton [ed.] *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behaviour*. Erlbaum, New York, 115–144.
- Havas, G. – Kemény, I. – Kertesi, G. (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika* (3)
- Hewstone, M. (1988): Causal attribution: From cognitive processes to collective beliefs. *The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society*, 1, 323–327.
- Lippmann, W. (1922): *Public opinion*. Harcourt, Brace and Co., New York.
- Hunyady, G. (2003): Társadalomkritikus szociálpszichológia: John Jost tanulmányai. In Jost: *Önalávetés a társadalomban: rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris, Budapest, 9–26.
- Jodelet, D. (1991): *Madness and Social Representations: Living With the Mad in One French Community*. University of California Press, California.
- Jost, J., – Kay, A. (2005): Exposure to Benevolent Sexism and Complementary Gender Stereotypes: Consequences for Specific and Diffuse Forms of System Justification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 498–509.
- Jost, J. – Pelham, B. W. – Sheldon, O. – Sullivan, N. B. (2003): A társadalmi egyenlőtlenség és a rendszer érdekeit szolgáló ideológiai disszonanciacsökkentés: bizonyíték a hátrányos helyzetűek fokozott rendszerigazoló törekvéseire. In Jost: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris, Budapest.
- Jovchelovitch, S. (1996): 'In defense of representations'. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 26, 2, 121–135.
- Kirchner, W. – Lindbom, T. – Paterson, D. G. (1952): Attitudes Toward the Employment of Older People. *Journal of Applied Psychology*, 36, 3, 154–156.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1998): Ki a cigány? *Kritika* (3)
- Lee, J. A. – Clemons, T. (1985): Factors affecting employment decisions about older workers. *Journal of Applied Psychology*, 70, 4, 785–788.
- Lerner, M. (1980): *Belief in a just world. A fundamental delusion*. Springer.
- Lippmann, W. (1922): *Public Opinion*. Macmillan, New York.
- Maass, A. – Castelli, L. – Arcuri, L. (2000): Measuring prejudice: Implicit vs. explicit techniques. In D. Capozza – R. Brown (eds.): *Social identity processes: Trends in theory and research*. Sage Publication, London, 96–116.
- Mansell J. – Knapp M. – Beadle-Brown J. – Beecham, J. (2007): *Deinstitutionalisation and community living – outcomes and costs: report of a European Study. Volume 2: Main Report*. Tizard Centre, University of Kent, Canterbury.
- Mazzara, B. M. (1997): *Stereotipi e pregiudizi*. Il Mulino, Bologna.
- McConahay J. B. (1986): Modern racism, ambivalence, and the modern racism scale. In J. F. Dovidio – S. L. Gaertner [eds.]: *Prejudice, discrimination and racism*. Academic Press, Orlando, 91–125.

- Miller, N. E. – Bugelski, R. (1948): Minor studies of aggression: II. The influence of frustrations imposed by the in-group on attitudes expressed toward out-groups. *Journal of Psychology*, 25, 437–442.
- Munnell, A. H. – Sass, S. A. – Soto, M. (2006): Employer attitudes towards older workers: Survey results, Work Opportunities for Older Americans. Series 3, July 2006, Center for Retirement Research at Boston College. <http://moving-forward-newsletter.com/0806/WorkersAttitudesResults.pdf>
- Myers, D. (2007): *Immigrants and Boomers: Forging a New Social Contract for the Future of America*. Russell Sage Foundation, New York.
- Nagy, B. (1999): Munkahelyi előmenetel (1993–94). In Pongrácz T. – Tóth I. G.: Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, TÁRKI-SZCSM, Budapest, 30–39. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a576.pdf>
- Nagy, B. (2009.): Nők és férfiak a vezetésben. In Nagy I. – Pongrácz T.: Szerepváltozások. Jelentés nők és férfiak helyzetéről. TÁRKI-SZCSM, Budapest, 51–64.
- Nguyen, L. (2005): Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 51, 1, 111–134.
- Nguyen, L. (2006): Nemi sztereotípiák és hatásuk a munkahelyi kapcsolatokra. In Mészáros A.: A munkahely szociálpszichológiai jelenségvilága I: Egyének és csoportok. Z-Press Kiadó Kft., Miskolc.
- Parillo, V. N. (2005): *Contemporary Social Problems*. 6th edition. Allyn & Bacon, Boston.
- Pedersen A. – Walker I. (1997): Prejudice against Australian Aborigines: Old-fashioned and modern forms. *European Journal of Social Psychology*, 27 (5), 561–587.
- Perry, E. L. – Finkelstein, L. M. (1999): Toward a broader view of age discrimination in employment-related decisions: a joint consideration of organizational factors and cognitive processes, *Human Resource Management Review*, 9, 1, 21–49.
- Pettigrew, T. F. – Meertens, R. W. (1995): Subtle and blatant prejudice in western Europe. *European Journal of Social Psychology*, 25, 57–75.
- Pettigrew, T. F. (1979): „The Ultimate Attribution Error: Extending Allport’s Cognitive Analysis of Prejudice”. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 4, 461–476.
- Philogene, G. (1994), „African American” as a new Social Representation. In *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 24: 89–109.
- Pinker, S (2002): *The Blank Slate*. Viking, New York.
- Prina, F. (1993): *La malattia mentale tra esclusione e diritti. Movimenti e sistema politico nella riforma della legislazione psichiatrica*. Edizioni Sonda, Torino.
- Redman, T. – Snape, E. (2006): The Consequences of Perceived Age Discrimination Amongst Older Police Officers: Is Social Support a Buffer? *British Journal of Management*, 17, 167–175.
- Rokeach M. (1960): *The open and closed mind: investigations into the nature of belief systems and personality systems*. Basic Books, New York.
- Rosen, B. – Jerdee, T. H. (1976b): The Nature of Job-Related Age Stereotypes. *Journal of Applied Psychology*, 61, 2, 180–183.
- Rosenthal, R. – Jacobson, L. (1968). *Pygmalion in the classroom*. Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Rueda J. F. – Navas M. (1996): Hacia una evaluación de las nuevas formas del prejuicio racial: Las actitudes sutiles del racismo. *Revista de Psicología Social*, 11, 131–149.
- Ryan, W. (1976): *Blaming the victim*. Vintage Books, New York.
- Sanchez-Mazas, G. – Licata, L. [eds.] (2005): *L’Autre: regards psychosociaux*. Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble.
- Sears D. D. (1988): Symbolic racism. In P. A. Katz – D.A. Taylor [eds.]: *Eliminating racism: profiles in controversy*. Plenum Press, New York, 53–84.
- Sherif, M. (1966): *In Common Predicament: Social Psychology of Intergroup Conflict and Cooperation*. MA: Houghton-Mifflin, Boston.
- Sherif, M. – Harvey, O. J. – White, B. J. – Hood, W. R. – Sherif, C. W. (1961): *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*. Norman, University of Oklahoma Book Exchange: Oklahoma.
- Sidanius, J. (1999): *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sidanius, J., – Pratto, F. (2005): A szociális dominancia elmélet. In J. Sidanius – F. Pratto: *A társadalmi dominancia. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete*. Osiris, Budapest, 84–112.

- Steele, C. M – Aronson, J. (1995): Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 5, 797–811.
- Szabó, M. (2008): A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata: Ideológiák és sztereotípiák, nemi tipizáltság és társas identitás. PhD disszertáció, ELTE PPK, Szocializáció és társadalmi folyamatok, Budapest.
- Szászvári, K. (2011): Az idősödő munkavállalókkal kapcsolatos sztereotípiák. PhD értekezés. http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/2011-Szaszvარი%20Karina.pdf
- Székely, M. – Örkény, A. – Csepeli, Gy. (2001): Romakép a mai magyar társadalomban. In *Szociológiai Szemle* 2001, 3, 19–46.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1979): An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin – S. Worchel [eds.]: *The social psychology of intergroup relations*. Brooks/Cole, Monterey, 33–47.
- Tajfel, H. (1981) *Human groups and social categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Trope, Y. – Thompson, E. (1997): Looking for the truth in all the wrong places? Asymmetric search of individuating information about stereotyped group members. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 229–241.
- Turner, J. C. (1987): *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Blackwell, Oxford.
- Turner, J. C. – Hogg, M. A. – Oakes, P. J. – Reicher, S. D. – Wetherell, M. S. (1987): *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford, Blackwell.
- Vala J. – Brito R. – Lopes D. (1999): O racismo flagrante e o racismo subtil em Portugal. In J. Vala [ed.]: *Novo racismo: Perspectivas comparativas*. Oeiras, Celta, 31–59.
- Wagner, W. (1998): Social representations and beyond – brute facts, symbolic coping and domesticated worlds. *Culture and Psychology*, 4, 297–329.
- Warr, P. (1993): In what circumstances does job performance vary with age? *European Work and Organizational Psychologist*, 3, 237–249. The Nature of Job-Related Age Stereotypes. *Journal of Applied Psychology*, 61, 2, 180–183.
- Zebrowitz, L. A. (1996): Physical appearance as a basis of stereotyping. In C. N. Macrae – C. Stangor – M. Hewstone [eds.]: *Stereotypes and stereotyping*. Guilford Press, New York, 79–120.

